Sarajevo, april—juni. **1896.** Сарајево, април—јуни.

GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA U BOSNI I HERCEGOVINI.

ГЛАСНИК ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ.

Прилог физичкој антропологији цигана у Босни и Херцеговини.

Написао

Др. **Леополд Глик (Glück),**

примарни љечник у бос.-херц. земаљској болници у Сарајеву.

I.

Мухамедовски цигани.

(Са 2 табеле.)

Међу многобројним хипотезама, што су их научењаци изнијели о поријеклу тога номадског народа, откако су се цигани први пут појавили у западној Европи у првој четврти XV. стољећа, биће да је још највјеројатнија хипотеза, по којој је тај народ индијског поријекла, док не само антрополошко него и лингвистичко испитивање показује, да му је колијевка у Индији.

Како наводи Влислоцки (Wlislocki), први је неки мађарски свећеник по имену Вали (Valyi) на основу неког малог малабарског рјечника године 1776. наслутио, да циганима ваља доводити поријекло од Малабара, дакле од Индијанаца. Швикер (Schwicker) насупрот мисли, да је заслуга проф. Ридигера (Rüdiger 1774.), што је најпрви упутио на индијско поријекло цигана. Но уза све то се сви они, који се у новије вријеме баве питањем о циганима, слажу у томе, да је за право тек Грелман (Grellmann) својом расправом о циганима, што је изишла године 1787., доказао, да су цигани индијског поријекла, „основавши", како мисли Коперницки, „ту своју тврдњу на томе, што су физичка својства и особине у обичајима цигана и Судра сличне, и узевши уједно у рачун велики број индијских ријечи у циганском језику и сличност граматичких облика у та два језика".

Ту је хипотезу даље учврстило лингвистичко испитивање циганског говора у нашем стољећу. Даровити је језикословац Пот (Pott)

утврдио, да је цигански језик у близом сродству са санскритом. Даљњим је врло занимљивим испитивањем нашег женијалног Миклошића и Њ. ц. и кр. Височности госп. надвојводе Јосипа углављено, да је цигански говор понајсроднији нарјечју Дарду-а, те се на основу тога може узети, да је „домовина цигана на сјеверозападу Индије“.

Са гледишта језичног испитивања не сумња се ни најмање, да су цигани индијског поријекла, „само ваља да се тачно и поуздано означи оно племе индијско, од којега они доводе лозу“. У томе се испитивања не слажу, док се као најближи сродници наводе читави низови индијских племена, којима су језик и обичаји то више то мање слични језику и обичајима наших цигана.

Сва је прилика, те ће бити највјеројатније, што мисли индијски научењак Бабу Рајендрала ла Митра, држећи, да им је блиски сродник бенгалски номадски народ Бедија (Bediya), у којега се примјећују у физичком, психичком и моралном погледу многи биљези сасвим слични нашим циганима.

Када се који народ хоће да етнички означи, истина је додуше, да испитивање његовог језика врло много помаже; но ко ће да не зађе с правог пута, треба да при томе узме на око још и друге моменте. И ако докази, што нам их при етничком означивању неког народа износи језично испитивање, пуно вриједе, опет тај основ ни из далека није довољан, да се на њему самом сасвим поуздано изведе поријекло и сродност народа, јер има пуно народа, који су течајем вијекова свој племенски језик изгубили, те прихватили туђи. Да наведемо за то само један примјер из близине, ево нам Бугара, који су, како је доказано, финско-турског поријекла, а прихватили су језик оних славенских племена, која су били савладали. Ако ће дакле да се утврди поријекло којег народа, ваља се упријети и на антрополошко испитивање, које каоно други ступ исто толико вриједи, колико и језично испитивање.

Да сада разложимо, које је резултате изнијела та знаност погледом на поријекло цигана.

Године 1793. описао је знаменити њемачки анатом и утемељитељ научне антропологије Ј. Ф. Блуменбах (Blumenbach) лубању једног циганина у свом саставку: „Decas altera collectionis suae craniorum diversarum gentium illustrata“, додавши и слику, те изводи, да је та глава највише налик на копћату главу једне египатске мумије, којој је већ у својој првој декади (decas) био донио слику.

За испитивање физичких својстава цигана највише је заслужан Вајсбах (Weisbach), који је у више својих списа изнио резултате

свог испитивања и то живог и мртвог материјала. Тај испитатељ казује врло опрезно своје мнијење гледе поријекла цигана, велећи: „Када би се смјело само онако од ока судити, ја бих свакако морао рећи, да су цигани слични Египћанима; и по облику лубање цигани су пуно ближи Египћанима, него високо- и дугоглавим Индијанцима.“ Но уз то он још спомиње, како жали, што своје мјерење не може да испореди ни с Индијанцима ни с Египћанима, „јер би се можда тако барем нешто ухватило, по чему би се могла утврдити физичка сличност цигана с једнима или с другима“.

Пуно одлучније и то у прилог индијском поријеклу цигана казује своје мнијење Коперницки, који је мјерио 15 циганских и 6 индијанских лубања, те испоредивши резултате мјерења закључује, „да су погледом на устројство лубање у цигана и Индијанаца биљези сродства очитији“, па још додаје, „да се главе наших цигана по свом устројству само мало разликују од свог индијанског типа.“ Тако од прилике суди и А. Овелак (Hovelacque), који је испитивао девет циганских лубања; само што он узимље два типа, од којих по његовом мишљењу један има њежније, а други неспретније облике.

Будући да ми Штајнбергово (Steinberg) мјерење живих седмоградских цигана, штоно га наводи Вајсбах, није било приступно, не могу навести, што он закључује на основу свог испитивања.

Колико је мени познато, осим ових, што сам их горе набројио, није до сада нико даље приопћио своја испитивања о физичким својствима цигана. Мислим дакле, да не ће бити сувишно, ако приопћим резултате, што сам их прибрао, мјерећи кроз три године у Босни 66 мухамедовских цигана, међу којима је било 25 жена, те ако и ја донесем нешто прилога, да се умножи материјал за проучавање споменутог „занимљивог“ народа.

Ко ће, проучавајући босанске цигане, да ради према збиљним приликама, мора да их раздијели на двије главне врсте, од којих прва обухвата мухамедовске, а друга кршћанске цигане или каравлахе (црне влахе), како се овуда опћенито називљу. Та је раздиоба потребна већ с традицијоналних, а још више са лингвистичких разлога, јер је сва прилика, да су се потоњи доселили из Румуњске, те говоре језиком, који је јако проткан романским елементима, док су мухамедовски цигани ваљда с веће стране дошли овамо преко Старе Србије из Грчке. У њиховом језику има барем само мало румуњске примјесе.

Будући да о физичким својствима каравлаха намјеравам извијестити у засебној радњи, хоћу да сада говорим само о мухамедовским циганима.

Цигани, о којима овај пут хоћу да расправљам, дијеле се на двије подврсте и то на тако зване **черглаше** (гурбете, фираунe) или **црне**, за тим на **бијеле цигане**. Први су на пола номади, који један дио године путују по цијелој земљи, и који и онда, ако се гдје год настане и у кућама станују, ипак већи дио године проводе под чадорима, што их разапињу близу свог сталног стана; потоњи су насупрот изгубили вољу за путовањем, те станују стално на једном мјесту и у кућама.

Црни су цигани за право само на око мухамедовци, па ни домаћи свијет не држи, да јесу мухамедовци. Они себи не тару пуно главе због вјерских дужности, жене им се не крију и говоре међу собом искључиво само својим језиком. Бијели или стално настањени цигани тачно врше своје вјерске дужности, застиру своје жене, те говоре и међу собом босанским језиком.

Црни су цигани понајвише котлокрпе, или препродавају коње, а и крадљивци су; бијели се често баве занатом, те су ковачи, месарски помоћници, башчовани, или као сељаци обрађују земљу.

И у физичком се погледу те двије подврсте босанских цигана у многом разликују; црни као да су слабо измијешани, те приказују чисти тип, бијели су скроз на скроз измијешани, те су изишли крижањем од цигана са домаћим мухамедовским житељством. Међу онима које сам ја мјерио, било их је неколико, које ми поуздани људи приказаше као цигане, но којих ја нијесам могао разликовати од „нецигана“. Народ наиме све циганске потомке „до деветог кољена“ држи за цигане.

Већ **Швикер** напомиње, да се цигани у Босни дијеле тако на двоје, те у том погледу вели овако: „У Босни се по тјелесном устроју разликују два циганска племена: једно племе врло снажно и кошћато, а једно танковито и фино са правилним цртама у лицу, но готово црне боје; потоњи осим тога имају ове биљеге: витак стас, округло лице са племенитим цртама, лијепе обрве, повинут нос и размјерну браду, док су они први здепаста узраста, спљоштена носа и неподобне браде.“ И ако тај опис, — како ћу даљним својим приказивањем доказати, — није баш сасвим основан, опет је у толико истинит, што у Босни морамо да разликујемо два више или мање различита типа мухамедовских цигана.

Како сам већ прије наспоменуо, мјерио сам пошљедње три године 66 цигана. Од ових се 42 броје међу „црне“, а 24 међу „бијеле“.

Првих је било 28 мушких и 14 жена, а међу потоњима 13 мушких и 11 жена.

Од отих родило их се је:

	цр. муш.	цр. жен.	биј. муш.	биј. жен.	
У Сарајеву . . .	16	12	7	7	= 42
„ Рогатици . . .	5	—	—	1	= 6
„ Високом . . .	2	1	—	—	= 3
„ Вишеграду . .	2	—	—	1	= 3
„ Гацком . . .	1	—	—	—	= 1
„ Новој Вароши .	1	—	—	—	= 1
„ Митровици . .	1	—	—	—	= 1
„ Грачаници . .	—	1	—	—	= 1
„ Коњицу . . .	—	—	3	—	= 3
„ Пазарићу . . .	—	—	1	—	= 1
„ Прешници . . .	—	—	1	—	= 1
„ Фочи	—	—	—	2	= 2
	—	—	1	—	= 1
	28	14	13	11	= 66

И ако су од оних, што сам их ја мјерио, $^2/_3$ (42) биле из Сарајева, остају их ипак још 24, који су угледали свјетло свијета у најразличитијим крајевима; могу дакле казати, да сам прегледао довољан број и градских и сеоских цигана.

По занимању било је:

	цр. муш.	цр. жен.	биј. муш.	биј. жен.	
ковача	8	—	4	—	= 12
котлокрпа . . .	7	—	—	—	= 7
музикаша . . .	1	—	—	—	= 1
вртлара	1	—	—	—	= 1
надничара . . .	11	7	3	4	= 25
месара	—	—	3	—	= 3
трговало је с коњима	—	—	1	—	= 1
кавеџија	—	—	1	—	= 1
крамара	—	—	1	—	= 1
швеља	—	—	—	1	= 1
преља	—	—	—	2	= 2
праља	—	—	—	2	= 2
без занимања . .	—	7	—	2	= 9
	28	14	13	11	= 66

У опсегу оних неколико заната, којима се цигани уопће баве, и у Босни су радови са ковинама на првом мјесту, јер између 41 мушкарца има 19 ковача или котлокрпа, но ипак се већи дио бијелих цигана, који су сви стално настањени, бави и другим гра-

нама привреде. Већи дио мушкараца и жена, што су забиљежени као надничари, ваљда понајвише живи од просјачења и крађе, јер и наши цигани исто тако као и у другим земљама бјеже од посла и погибељни су туђем иметку.

По годинама било је:

	цр. муш.	цр. жен.	биј. муш.	биј. жен.	
од 17 до 20 година	5	4	4	1	= 14
„ 21 „ 30 „	6	5	7	5	= 23
„ 31 „ 40 „	14	3	2	5	= 24
„ 41 „ 45 „	3	2	—	—	= 5

Већи је дакле број (52) оних, које сам ја прегледавао, био у најљепшим годинама, те је већ био превалио доба растења и развијања.

Што се тиче дебљине (храњења), било је:

	цр. муш.	цр. жен.	биј. муш.	биј. жен.	
врло мршавих .	—	1	1	7	= 9
мршавих . . .	11	11	6	4	= 32
средње дебљине .	17	2	6	—	= 25

По томе су код цигана мушки уопће пунији него жене, премда код тога народа уопће нема ни дебелих ни врло дебелих особа. Удара у очи, што особито пуно мршавих жена има међу бијелим циганима, а то је лако разумјети, кад се узму на ум особито јадне прилике, у којима живу. И ако црне циганке нијесу особито пуне, ипак су пуно окретније него бијеле циганке, те с тога имају на свом путовању од мјеста до мјеста, гдје врачају у грах и гдје још и другим сличним чаролијама умију измамити по који новчић, више прилике, како ће утишати глад.

Бијела циганка ради, пере рубље, шије, преде или ради пољске послове, да заслужи свагдањи крух; црна циганка све узимље на лакшу руку, те ће да се окористи лудошћу, празновјерјем и лакоумношћу људи.

Мишице су биле:

	у цр. муш.	цр. жен.	биј. муш.	биј. жен.	
слабе	—	6	—	6	= 12
на пола снажне .	20	7	8	5	= 40
снажне	8	1	5	—	= 14

Према храњењу и занимању и мишице су у жена слабије развијене него ли у мушкараца. Од 25 жена само је једна била крепких мишица, док их је готово половина (12) била слабих мишица. Али и у том је погледу разлика између црних и бијелих жена са вишком

на првој страни, јер и ако их међу бијелим женама има исто толики број слабих мишица, као и међу црним женама, ипак је међу бијелим женама мањи број јаких мишица.

Боја коже, косе и очију разабире се из три прегледа, што слиједе:

	цр. муш.	цр. жен.	биј. муш.	биј. жен.	
Кожа: бијела . .	—	—	2	1	= 3
свијетлосмеђа	8	3	8	8	= 27
смеђа . .	2	3	1	—	= 6
тамносмеђа .	18	8	2	2	= 30
Коса: свијетлосмеђа	1	—	1	—	= 2
тамносмеђа .	15	7	12	9	= 43
црна . . .	12	7	—	2	= 21
Дужица: граораста .	5	1	5	—	= 11
свијетлосмеђа	10	4	4	5	= 23
тамносмеђа .	13	9	4	6	= 32

Из тих се прегледа разабире, да су од свију цигана, што сам их прегледао, изузевши 3 бијела (2 мушкарца и 1 жена), сви (95·5%) више или мање тамне коже и да се, као што је наравно, у црних цигана више примјећују поједини степени црне (73·8%), него ли бијеле боје (26·2%).

Друкчије је то према томе у бијелих цигана, јер се у њих пуно више примјећују поједини степени бијеле боје (72·2 свјетлије, 20·8 тамније). Коса, која је скроз на скроз глатка, без изнимке је црна и то тако, да се само мало (3%) налази јасносмеђи степен црне боје.

Претежно се налази боја тамносмеђа (65·1). Црна коса долази често за право само у црних цигана (42·8%), у бијелих долази ріјеђе (8·3%).

Резултати, што смо их ми утврдили испитивањем косе у цигана, разликују се погледом на боју од Вајсбахових у толико, што је он у 63·46% оних, што их је мјерио, нашао црну косу, док смо ми само у 42·8% наших црних цигана утврдили ту боју.

Занимљиви су резултати, што смо их ми утврдили погледом на боју дужице (шаренице); она је додуше у велике већине више или мање тамна (83·3%), но ипак се доста често могу наћи и свијетле, а особито граорасте очи (16·7%), плавих се може наћи толико, колико и црних. Што се у бијелих цигана могу наћи свијетле очи, то не би било велико чудо, јер је очито, да они нијесу прави цигани, него су измијешани, но изненадило нас је, да се таке очи налазе и у таких цигана, за које се за стално зна, да су црни цигани.

Сасвим је наравно, да смо граорасту дужицу чешће нашли у бијелих цигана (20·8 %) него у црних (14·2 %). — Чудна је ствар, што су свијетле очи у жена пуно рјеђе (4·0 %), него у мушкараца (14·2 %).

Опћенито ваља цигане у Босни и Херцеговини убројити у загасити тип (црних цигана 85·7 %, бијелих 70·2 %), но ипак се међу њима и то и међу самим тако званим црним циганима често налази и мјешовити тип (црних цигана 14·3 %, бијелих 29·2 %); цигана, који се броје к бијелом типу, нити смо ми нашли у Босни, нити их је Вајсбах нашао у Угарској и Седмоградској.

Мјерењем **висине** добили смо ове резултате. У црних цигана и то у мушкараца бијаше средња висина 1678 *mm;* најнижи је мушкарац досегао висину од 1596 *mm,* а највиши 1767 *mm,* код жена се је та мјера мијењала између 1416 и 1615 *mm,* средња висина бијаше 1540 *mm.* Црни су цигани по томе средњег узраста, жене су им пак свакако малене. Према томе су наши босански цигани виши од угарских, који су по **Вајсбаху** досегли средњу висину од 1655 *mm;* али опет су свакако нижи него домаће житељство, код којега сам нашао оваки размјер:

на 1512 мухамедоваца	нашао сам просјечну висину	1724 *mm*
„ 1107 источно-правосл.	„ „ „ „	1722 „
„ 480 католика	„ „ „ „	1709 „

Од црних су цигана у Босни мањи само Шпањоли, код којих сам на 198, што сам их мјерио, нашао просјечну висину од 1644 *mm.* Пуно су већи од ових, о којима смо до сада говорили, бијели цигани, којима је висина између 1646 и 1847 *mm,* а попрјечна висина 1729 *mm,* они се дакле тек мало разликују од домаћих мухамедоваца. Жене су у бијелих цигана само за 5 *mm* више од црних циганки, јер им је просјечна висина била само 1545 *mm* (разлика у висини између 1464 и 1648 *mm*).

Висина тијела у наших цигана разабире се поближе из овог прегледа:

Висина тијела:	цр. муш.	цр. жен.	бij. муш.	бij. жен.		
до 1499 =	—	3 (21·4 %)	—	4 (36·3 %)	= 7	} 21
1500—1599 =	1 (3·5 %)	9 (64·3 %)	—	4 (36·3 %)	= 14	
1600—1699 =	15 (53·6 %)	2 (14·3 %)	4 (30·8 %)	3 (27·3 %)	= 24	
1700—1799 =	12 (42·9 %)	—	7 (53·8 %)	—	= 19	} 21
1800—1899 =	—	—	2 (15·4 %)	—	= 2	

Из тога видимо, да је од 25 жена било 20 ниског, а само пет средњег узраста, док се на 41 мушкарца може узети само један ниског узраста; 19 их је било средњег, а 21 високог узраста, а разумије се по себи, да су бијели цигани већином високог узраста.

Мјерењем **опсега главе** утврдили су се ови резултати: у црних се је цигана нашао просјечни опсег од 546 *mm,* број се мијења од 525 до 556 *mm.* У црних је циганки био просјечни опсег 520 *mm,* број се мијења од 510—532 *mm;* у бијелих цигана износи опсег главе просјечно 537 *mm,* а појединце од 520—559 *mm,* напокон је у бијелих циганки износио просјечно 523 *mm,* мијењајући се од 501—536 *mm.*

Готово исти опсег главе, како га ми нађосмо у наших црних мушкараца, нашао је Вајсбах у своја 52 угарска цигана (545 *mm*).

Донекле се разликује резултат између наших црних цигана и Вајсбахових, када се узме испоређивати размјер између опсега главе и висине тијела, јер смо ми добили 325 : 1000, а споменути научењак 329 : 1000. По томе је у црних цигана врло мален опсег главе, и то пуно мањи, него што је у црних жена, код којих излази размјер бројева 338 : 1000. Још је већа та разлика код бијелих цигана, јер код мушкараца излази 310·5 : 1000, а код жена 346 : 1000. Бијели цигани долазе по томе још иза Херцеговаца, код којих се је констатирао размјер 313 : 1000.

Из прегледа, што овдје слиједи, може се из ближега разабрати, колики је опсег главе у појединих група, што су се мјериле:

Опсег главе:	цр. муш.	цр. жен.	бij. муш.	бij. жен.	
500—509 *mm*	—	1 (7·2 %)	—	2 (18·2 %)	= 3
510—519 „	—	7 (50·0 %)	—	2 (18·2 %)	= 9
520—529 „	2 (7·2 %)	3 (21·4 %)	3 (23·0 %)	3 (27·2 %)	= 11
530—539 „	4 (14·3 %)	3 (21·4 %)	3 (23·0 %)	4 (36·4 %)	= 14
540—549 „	12 (42·8 %)	—	4 (31·0 %)	—	= 16
550—559 „	7 (25·0 %)	—	3 (23·0 %)	—	= 10
560—569 „	3 (10·7 %)	—	—	—	= 3

Из те се табеле види, да је у жена — ако се узму апсолутно — опсег главе био мањи него у мушкараца, јер на жене искључиво падају само мањи бројеви (500—539). Ако се пак ствар узме у релативном виду, онда, како још један пут хоћу да нагласим, мушкарци врло заостају иза жена.

Дужина главе била је у црних мушкараца прилична (средња дуљина 190 *mm,* број се је мијењао између 181—199 *mm*), још већа него у Вајсбахових цигана (188 *mm*), код бијелих цигана била је

(просјечно 181 *mm*, број се је у појединим случајевима мијењао између 170—193 *mm*) једнака дужини главе у Херцеговаца (180 *mm*, Вајсбах). Слична је и ако нешто мања разлика између дужине главе у црних (medium 177 *mm*, maximum 185 *mm*, minimum 171 *mm*) и бијелих жена (medium 172 *mm*, maximum 182 *mm*, minimum 163 *mm*). Апсолутна је дужина главе по томе у мушкараца прилично већа, него што је у жена.

Ако ли се сада испореди, како стоји размјер између дужине главе и висине тијела, излази мало друкчији резултат. У црних је мушкараца глава додуше нешто дужа, него у црних жена (113 : 1000, 110 : 1000), али је за то та мјера код бијелих жена пуно већа (114 : 1000), него код мушкараца (104 : 1000).

Средња се дужина главе у појединих група цигана види из ових бројева:

цр. муш.	цр. жен.	бић. муш.	биј. жен.
181 — 1 пут	171 — 1 пут	170 — 1 пут	163 — 1 пут
182 1 „	173 — 1 „	175 — 2 „	165 — 1 „
183 — 2 „	174 — 1 „	177 — 2 „	167 1 „
184 — 2 „	175 — 3 „	179 — 1 „	168 1 „
185 — 3 „	176 — 2 „	180 — 1 „	170 — 1 „
187 — 4 „	179 — 2 „	181 — 1 „	172 — 1 „
188 — 1 „	180 — 2 „	182 — 1 „	174 — 1 „
190 — 1 „	182 — 1 „	185 — 2 „	176 — 1 „
191 — 1 „	185 — 1 „	189 — 1 „	179 — 1 „
193 — 3 „		193 — 1 „	180 — 1 „
194 — 1 „			182 — 1 „
195 — 2 „			
196 — 2 „			
198 — 2 „			
199 — 2 „			

Мјерењем највеће ширине главе нашли су се ови бројеви:

	цр. муш	цр. жен.	биј. муш.	биј. жен.
	136 — 1 пут	125 — 1 пут	142 — 1 пут	134 — 2 пут
	140 — 4 „	128 — 1 „	144 — 2 „	136 — 1 „
	142 — 2 „	131 — 2 „	145 2 „	137 — 1 „
	143 — 3 „	134 — 2 „	147 — 2 „	138 — 1 „
	144 — 3 „	135 — 2 „	148 2 „	142 — 1 „
	145 — 5 „	136 — 1 „	152 — 1 „	145 — 1 „
	147 — 2 „	137 — 1 „	153 — 1 „	146 — 1 „
	148 — 3 „	141 — 3 „	154 — 1 „	150 — 2 „
	149 — 3 „	146 1 „	156 — 1 „	151 — 1 „
	151 2 „			
У средњу руку	145 *mm*	134 *mm*	148 *mm*	142 *mm*

Из тога се прегледа прије свега види, да је ширина главе у црних цигана мања него у бијелих, но ни код једних не досиже оне средње мјере, што је Вајсбах наводи за своје угарске цигане (ширина главе 150 *mm*, maximum 165 *mm*, minimum 139 *mm*), даље се још види из тога прегледа, да су у жена, и то и у црних и у бијелих, главе пуно уже, него што су у дотичних мушкараца.

Што се тиче опсега, дужине и ширине главе, наши цигани највише наликују на оних 7 Сикха, што их је мјерио Хаген (опсег главе 546 *mm*, дужина главе 189 *mm*, ширина главе 141 *mm*), при томе дакако не смије да се пусти с вида, да је у ових потоњих нешто ужа глава (Сикхи 141 *mm*, цигани 145 *mm*).

Односај између дужине и ширине, који се узимље као индекс главе, види се из ових средњих бројева: црни мушкарци 76·9 (број се мијења између 68·3 и 82·1), црне жене 76·4 (мијења се између 69·4 и 84·3), бијели мушкарци 81·8 (мијења се између 76·7 и 88·1), бијеле жене 82·6 (мијења се између 73·6 и 91·5).

Према тим средњим бројевима ваљало би дакле наше црне цигане и то и мушкарце и жене бројити у мезоцефале (mesocephale, средњоглавце), а бијеле цигане у брахицефале (brachycephale, краткоглавце). Но будући да средњи бројеви, нарочито када се просуђује индекс главе, који је за означивање племена неког народа врло важан, само врло мало вриједе, потребно је у сваку руку, да се поближе узму на око они бројеви, из којих су извађени ти средњи бројеви. Индекси наших цигана стоје овако:

Индекс главе	цр. муш.	цр. жен.	биј. муш.	биј. жен.		Укупно
68	1 пут	—	—	—	=	1 пут
69	—	1 пут	—	—	=	1 „
71	2 „	1 „	—	—	=	3 „
72	2 „	—	—	—	=	2 „
73	1 „	—	—	1 пут	=	2 „
74	1 „	2 „	—	—	=	3 „
75	6 „	2 „	—	1 „	=	9 „
76	1 „	2 „	1 пут	—	=	4 „
77	6 „	3 „	1 „	—	=	10 „
78	2 „	—	2 „	2 „	=	6 „
79	3 „	—	1 „	—	=	4 „
80	1 „	2 „	—	1 „	=	4 „
81	1 „	—	—	—	=	1 „
82	1 „	—	3 „	1 „	=	5 „
83	—	—	—	1 „	=	1 „
84	—	1 „	1 „	1 „	=	3 „

Индекс главе	цр. муш.	цр. жен.	биј. муш.	биј. жен.	Укупно
86	—	—	1 пут	1 пут	= 2 „
87	—	—	1 „	1 „	= 2 „
88	—	—	1 „	1 „	= 2 „
89	—	—	—	1 „	= 1 „
91	—	—	—	1 „	= 1 „

Ако ће дакле да се босански цигани на основу тих бројева групирају по индексу главе, онда долази на:

	цр. муш. %	цр жен. %	биј. муш. %	биј. жен. %	Укупно
dolichocephale (дугоглавце) (до 75·0%)	13 одн. 46·4	6 одн. 42·8	—	2 одн. 18·1	= 21 одн. 31·8%
mesocephale (средњоглавце) (од 75·1—79·9)	12 „ 42·8	5 „ 35·7	5 одн. 38·5	2 „ 18·1	= 24 „ 41·7%
brachycephale (краткоглав.) (од 80·0—84·9)	3 „ 10·8	3 „ 21·5	5 „ 38·5	3 „ 27·8	= 14 „ 15·9%
hyperbrachycephale (од 85·0 и више)	—	—	3 „ 23·0	4 „ 36·5	= 7 „ 10·6%

Будући да се ти бројеви тичу само индекса главе, а нама као основ за групирање треба индекс дужине и ширине голе лубање, то ћемо по начину Вајсбаховом, који је на темељу експеримената оправдан, од првог индекса одбити двије јединице, те тако као коначни резултат нашега рачуна добивамо ову табелу:

	цр. муш.	цр. жен.	биј. муш.	биј. жен.	Укупно
1. dolichocephali	20 одн. 71·4%	11 одн. 78·6%	2 одн. 15·4%	2 одн. 18·1%	= 35 одн. 53%
2. mesocephali	7 „ 25·0%	2 „ 14·3%	3 „ 23·0%	3 „ 27·3%	= 15 „ 22·7%
3. brachycephali	1 „ 3·6%	1 „ 7·1%	6 „ 46·1%	3 „ 27·3%	= 11 „ 16·7%
4. hyperbrachyceph.	—	—	2 „ 15·5%	3 „ 27·3%	= 5 „ 7·6%

Из досадашњих табеларних прегледа, који се тичу индекса дужине и ширине, разабире се по томе:

1. Да су црни цигани у Босни и Херцеговини претежно (70—80%) долихоцефали, те да им је средњи индекс лубање 74·4 (жене) и 74·9 (мушкарци), даље

2. да се код бијелих цигана брахицефалија чешће налази (мушкарци 61·6%, жене 54·6%), него мезоцефалија (мушкарци 23·0%, жене 27·31%) или и долихоцефалија (мушкарци 15·4%, жене 18·1%). У потоњих је средњи индекс лубање 79·8 (мушкарци) и 80·6 (жене).

Налази се додуше и код црних цигана приличан број мезоцефалних индивидуа, но ипак је тај број сасвим незнатан напрама

чистој долихоцефалији велике већине, особито пак, кад се узме на ум, да се међу овдашњим житељством налазе само поједини брахицефали.

Ако испоредимо наше резултате са резултатима некојих других испитатеља, наћи ћемо позамашних разлика, јер је Коперницки на оно његових 15 циганских глава нашао индекс 77·4, Овелак 77·45, пл. Штајнбург 80·1 (25 мушкараца), а Вајсбах један пут 76·9, а други пут 79·7, односно 77·7. Споменути научењаци броје по томе цигане на основу свог испитивања међу мезоцефалне народе, и ако већина њих напомињу, да нагињу долихоцефалима; ми насупрот морамо изрећи, да су цигани, а особито црни, сасвим неоспорно долихоцефали, те их морамо упоредити с неким индијским племенима као н. пр. са Сикхима (74·6), с Паријама (74·17 Брока) и са многим бенгалским Индијанцима (74·0—75·0 И. Б. Девис).

Али како да се сада објасни та голема разлика између резултата тих аутора и између мојих? Ја мислим само тијем, како се претпоставља јаче или слабије мијешање с првине дуго- и ускоглавих цигана са брахицефалним. Ни наши црни цигани нијесу више сасвим чисти, јер смо и ми нашли приличан број мезоцефала, паче и по којег брахицефала; но свакако су они пуно чишћа крв (племе), него што су цигани споменутих писаца или наши бијели цигани, који су без сумње помијешани, те су изишли мијешањем долихоцефалних цигана са чисто брахицефалним Југославенима.

Физиогномичка дужина лица (оданде, гдје почиње коса у врх чела па до браде) износи:

у црних мушкараца	просјечно	173 *mm*	(појединце	158—207 *mm*)
„ „ жена	„	158 „	„	145—169 „
„ бијелих мушкараца	„	172 „	„	150—195 „
„ „ жена	„	171 „	„	165—185 „

По тим апсолутним бројевима било би дакле у мушкараца најдуже, а у црних жена најкраће лице; али ако се ти бројеви испореде са дотичном висином тијела, онда излазе сасвим други резултати, јер на 1000 *mm* висине тијела долазе код црних мушкараца 103 *mm*, код бијелих жена исто тако 103 *mm*, код бијелих мушкараца 99 *mm*, а напокон код бијелих жена 113 *mm*. По томе је, узевши га у размјеру према узрасту, најдуже лице у бијелих жена, а најстиснутије у бијелих мушкараца. Будући да је у Вајсбахових цигана средња висина лица 176 *mm*, односно висина тијела 106 : 1000, то је између наших мјера (увијек с обзиром на црне цигане) само незнатна разлика.

Мјерењем антрополошке висине лица (од коријена носа па до браде) добили смо ове резултате:

у црних мушкараца	у средњу руку	120 *mm*	(број се је мијењао између 108—141 *mm*)
„ „ жена	„ „ „	106 „	„ „ 79—118 „
„ бијелих мушкараца	„ „ „	123 „	„ „ 110—138 „
„ „ жена	„ „ „	113 „	„ „ 105—120 „

У размјеру према висини тијела износи та дужина лица код црних мушкараца 71·5 : 1000, код црних жена 69 : 1000, код бијелих мушкараца 71 : 1000, а најпослије код бијелих жена 75 : 1000. У бијелих је жена према томе размјерно најдуже, у црних жена најстиснутије лице (у антрополошком смислу).

Средње је лице (од коријена носа до уста) у црних мушкараца просјечно дугачко 77 *mm* (појединце између 69—93 *mm*), у црних жена 68 *mm* (појединце између 61—74 *mm*), у бијелих мушкараца 81 *mm* (појединце између 73—93 *mm*), а у бијелих жена 74 *mm* (појединце између 71—84 *mm*). По томе дужина средњег лица стоји према висини тијела, како слиједи: код црних цигана и то код мушкараца као 46 : 1000, код жена као 44 : 1000, код бијелих мушкараца као 47 : 1000 и напокон код бијелих жена као 49 : 1000.

Из тога се дакле види, да је средње лице у бијелих цигана уопће дуље, него у црних, но ипак је разлика између црних мушкараца и бијелих мушкараца мања, него што је између црних мушкараца и бијелих жена, у којих је средње лице уопће размјерно најдуље.

Рачуном и то одбивши физиогномичку дуљину лица од антрополошке, добили смо за ширину чела ове бројеве:

црни мушкарци	просјечно	52 *mm*	(мијења се између 38—69 *mm*)
црне жене	„	52 „	„ „ „ 37—62 „
бијели мушкарци	„	53 „	„ „ „ 37—63 „
бијеле жене	„	57 „	„ „ „ 50—68 „

на 1000 *mm* висине тијела, те је по томе била ширина чела у црних мушкараца 31 *mm*, у црних жена 34 *mm*, у бијелих мушкараца 31 *mm* и напокон у бијелих жена 38 *mm*.

Из тих бројева уопће видимо, да су цигани врло ниска чела, при чему ваља особито нагласити, да је у мушкараца и то у црних и у бијелих чело ниже, него у жена.

У бијелих је жена чело размјерно још најшире.

У Вајсбахових цигана бијаше ширина чела у средњу руку 59 *mm* (135 : 1000 висине тијела), у њих по томе бијаше шире чело

него у наших, изузевши само бијеле жене, у којих је ширина чела у размјеру према висини тијела била нешто већа, него у угарских цигана.

Напокон се је и висина доње чељусти одредила рачуном [физиогномичка дужина лица (средње лице и чело) = висини доње чељусти]. Ми смо тијем мјерењем добили ове бројеве:

црни мушкарци	просјечно	47 *mm*,	појединце	36—52 *mm*
црне жене	„	39 „	„	32—57 „
бијели мушкарци	„	42 „	„	35—53 „
бијеле жене	„	39 „	„	33—44 „

По томе је доња чељуст најјаче развита у црних мушкараца, на које долази не само апсолутно, него и размјерно (28 : 1000) највећи број; сасвим је једнак тај број у жена обадвају типова (25 : 1000), најмањи је напокон у бијелих мушкараца (24 : 1000).

Када се испореди физиогномичка дужина лица (A = 100) са ширином чела (S), са дуљином средњег лица (M) и са ширином доње вилице (U), излази врло занимљива прегледна слика о размјеру појединих дијелова лица у цигана:

црни мушкарци	— A : S = 100 : 30,	A : M = 100 : 43,	A : U = 100 : 27
црне жене	— A : S = 100 : 33,	A : M = 100 : 43,	A : U = 100 : 24
бијели мушкарци	— A : S = 100 : 31,	A : M = 100 : 46,	A : U = 100 : 23
бијеле жене	— A : S = 100 : 33,	A : M = 100 : 44,	A : U = 100 : 23

Код црних мушкараца по томе чело не износи трећине цијеле висине лица, те се тај мањак изједначује тијем, што због тога доња чељуст излази више отегнута; и у бијелих мушкараца, у којих ширина чела исто тако износи мање од трећине дуљине лица, такођер је средње лице размјерно боље развито. У жена и то и у црних и у бијелих, чело је шире, док су друга два дијела лица према томе мања.

Мјерењем ширине чела добили смо код црних мушкараца просјечно 106 *mm* (мијења се између 98—122 *mm*), код црних жена 98 *mm* (појединце између 93—105 *mm*), код бијелих мушкараца 106·5 *mm* (мијења се између 96—114 *mm*) и најпослије код бијелих жена просјечно 107 *mm* (мијења се између 100—113 *mm*).

По томе је чело у цигана ниско, а особито ниско у црних жена.

Ширина шије била је у црних мушкараца у средњу руку 135 *mm*, но знатно се је мијењала, наиме између 127—154 *mm*, у црних жена била је 124 *mm*, те се је мијењала појединце између 114—130 *mm;* у бијелих мушкараца била је ширина шије у средњу

руку 136 *mm*, те се је мијењала између 131—144 *mm*, напокон је у бијелих жена била 128 *mm*, појединце између 119—136 *mm*.

Према томе је у мушкараца шија уопће била шира него у жена, но ипак је она, особито у црних мушкараца, мања него што је нашао Вајсбах у својих цигана (113 *mm*).

Што се тиче облика лица, припадају црни цигани к онима, што имају средње или размјерно лице (mesoprosopi), код којих се физиогномички индекс лица мијења између 75·0—79·9 *mm*. Тај индекс износи код наших црних мушкараца у средњу руку 78·4 *mm*, те се мијења између 70·6—87·5 *mm* у појединим случајевима; код црних жена износи у средњу руку 78·3 *mm*, те се мијења између 67·4 и 87·0 *mm*.

Од наших 28, односно 27 црних мушкараца (будући да се једноме због тога, што је био сасвим ћелав, по крастама (favus) није могла мјерити дуљина лица) било их је 8 дуга лица (dolichoprosop, индекс до 74·9 *mm*), 9 средњег или размјерног лица (mesoprosop, индекс од 75·0—79·9 *mm*), а 10 стиснута лица (brachyprosop, индекс 80·0 *mm* и више).

Између 14 жена нашле су се 2 дуга лица (dolichoprosop), 7 средњег (mesoprosop) и 5 стиснута лица (brachyprosop). У угарских је цигана по Вајсбаху средњи индекс лица 78·9 *mm*, те се дакле ти цигани ни мало не разликују од наших црних цигана.

Када испоредимо индекс главе са индексом лица, излази нам резултат, да су од 7 долихоцефалних црних мушкараца њих 4 била дугог лица (dolichoprosop), 2 средњег лица (mesoprosop), а један стиснута лица (brachyprosop); на 17 мезоцефалних црних мушкараца дошла су 4 долихопросопа, 6 мезопросопа, а 7 брахипросопа; од она 3 брахицефална био је напокон 1 мезопросоп, а 2 брахипросопа.

Код црних жена био је тај размјер, како слиједи:

Између	4 долихоцеф.	нашла се је	1 долихо-,	2 мезо-	а	1 брахипросоп.		
„	7 мезоцеф.	„	1	„	4	„	2	„
„	3 брахицеф.	„	—	„	1	„	2	„

На основу бројева, што их нетом наведосмо, мислимо, да можемо закључити, да у црних цигана уз дугу главу понајвише долази уско и дугачко лице, уз средњу главу да долази и лице средње ширине, а уз велику (широку) главу кратко широко (стиснуто) лице, премда ће се наћи и добрано изнимака од тога правила, што морамо да особито нагласимо.

Што се тиче облика лица, излази код бијелих мушкараца велика разлика и то и наспрам црним циганима уопће и наспрам бијелим женама. Мушкарци, о којима је овдје ријеч, јесу чисти брахипросопи са средњим индексом лица 82·5 *mm*, при чему се број у појединим случајевима мијења од 68·2 до 87·3 *mm*; код бијелих жена насупрот износи тај индекс једва 75·2 *mm*, те се мијења у појединим случајевима од 67·9 до 80·0 *mm*; оне су према томе средњег лица (мезопросопи), нагињући добрано к долихопросопији.

Ако и код отих цигана испоредимо индекс лица са индексом главе, добићемо ове комбинације. Било је наиме мушкараца:

од	5 мезоцеф.	1 долихо-,	3 мезо-	и	1 брахипросоп.			
„	8 брахицеф.	3	„	2	„	1	„	
жена:								
„	1 долихоцеф.	1	„	—	„	—	„	
„	3 мезоцеф.	2	„	—	„	1	„	
„	7 брахицеф.	3	„	3	„	1	„	

Видимо дакле, да горе утврђено правило, по којем наиме у црних цигана уз дуго лице иде упоредо и дуга глава, не може да се примијени и на бијеле цигане, јер код њих на један случај долихоцефалије долази 10 случајева долихопросопије, а на 15 случајева брахицефалије само 7 случајева брахипросопије. Ја мислим, да се не варам, ако сматрам, да је у тој разлици између индекса главе и лица (по својприлици врло значајно) изражено мијешање различитих сојева, којим су мијешањем баш изишли бијели цигани.

Ширина чељусног кута била је у црних мушкараца просјечно 104 *mm*, а мијењала се је од 91—120 *mm*. У црних жена била је 94·4 *mm*, а мијењала се је од 86—105 *mm*. Код бијелих мушкараца излазе у том погледу просјечно 103 *mm*, те се је та ширина мијењала од 97—114 *mm*, напокон код бијелих жена просјечно 94 *mm*, а појединце 83—102 *mm*. На 100 *mm* ширине шије имали су по томе црни мушкарци 77·0 *mm*, црне жене 76·2 *mm*, бијели мушкарци 75·7 *mm*, а бијеле жене 73·4 *mm* ширине чељусног кута. Из тога се дакле види, да се у бијелих цигана а особито у жена лице од јабучних лукова према чељусним кутовима јаче сужује, него у црних цигана, но ипак се у ових потоњих нешто јаче сужује, него у угарских цигана, у којих се је уз ширину чељусних кутова од 108 *mm* нашао размјер 776 : 100 ширине јабучног лука (Вајсбах).

Испитујући облик очију нашли смо између 66 случајева 65 пута обично устројство, а само једанпут у једног црног мушкарца типско монголско око. Очи су понајвише (83·3 %) широко прорезане, те

разрез понајвише (81·1 %) раван; уско прорезане очи са накосим разрезом налазе се у црних цигана нешто чешће (19 %), него у бијелих (16·7 %). Ширина разреза мијења се у црних цигана између 27 и 34 *mm*, те износи просјечно 30 *mm;* у црних је жена у средњу руку 27·8 *mm*, мијењајући се између 23·0—30·5 *mm*.

У бијелих се цигана у том погледу показује мања разлика, јер је прорез у мушкараца просјечно 30·4 *mm*, а у жена 30 *mm*. (Мијења се у мушкараца 26—35 *mm*, у жена 28·5—32 *mm*).

У црних је цигана према томе разрез очију нешто ужи него у бијелих, при чему је разлика особито код жена врло велика (црне жене 27·8 *mm*, бијеле жене 30 *mm*).

У цигана се уопће више налази дугих (72·7 %), него ли малих (тубастих) носова (27·3 %), но ипак су дуги носови у мушкараца куд и камо претежнинији (мушкарци 83 %, жене 56 %). У бијелих се цигана дуг нос нешто ређе налази (62·5 %), него у црних (78·5 %). Цигански нос има умјерено дубок (57·6 %) или расплоштен (36·4 %) коријен или основу и више раван (48·5 %) него ли повинут (30·3 %) или удубљен (седласт) гребен (срх 21·2 %) са ноздрвама, које су често раширене (60·6 %), више управне (45·5 %) или накосо доље (42·4 %), него ли узгор засумиђене (12·1 %), ноздрве (носне отворе), које су више дугуљасте (56·0 %) него кратке (42·4 %).

У колико се облик носа односно размјер ширине према дуљини изражава мјерењем, нашао сам ове резултате: У црних се цигана мијења индекс носа и то у мушкараца између 50·8 и 77·7 *mm*, просјечно износи 63·9 *mm*, у жена између 51·8 и 72·7 *mm* са просјечним бројем од 65·3 *mm;* у бијелих се мушкараца мијења између 52·2 и 75·5 *mm*, просјечно је 61·4 *mm*, а у бијелих је жена напокон minimum 54·0 *mm*, maximum 68·0 *mm*, medium 58·5 *mm*.

Ти бројеви показују, да цигани готово скроз на скроз имаду широк нос, при чему ваља нарочито додати, да је у црних цигана нос прилично шири, него што је у бијелих.

У жена је тај орган уопће нешто ужи него у мушкараца:

Ако при означивању размјера ширине носа према дуљини примијенимо и номенклатуру и бројеве према тако званом франкфуртском закључку, добивамо нашим мјерењем:

		цр. муш.	цр. жен.	биј. муш.	биј. жен.		Укупно
leptorrhinije	=	—	—	—	—	=	—
mesorrhinije	=	1	—	—	—	=	1 (1·5 %)
platyrrhinije	=	7	4	5	5	=	21 (31·8 %)
hyperplatyrrhinije	=	20	10	8	6	=	44 (66·7 %)

Јабучне кости на образима готово су у свију (83·3 %) више или мање искочиле, но та се осебина више примјећује у жена (96·0 %), него у мушкараца (75·6 %).

Уснице су у цигана додуше више примјерено дебеле (68·2 %), него танке (24·2 %), но опет, уопће узевши, ријетко када збиља дебеле (7·6 %). Дебеле се уснице могу уопће наћи само у црних цигана, у бијелих цигана а особито у жена уснице су паче пуно чешће танке (63·6 %) него ли дебеле. У појединих црних цигана и то и у мушкараца и у жена уснице су паче управо сасвим лабртасте (сасвим дебеле), те по томе уста излазе ко налик на губицу.

У цигана су, а особито у црних, уста понајвише врло широка (мушкарци minimum 47 *mm*, maximum 62 *mm*, medium 52·2 *mm*, жене minimum 42 *mm*, maximum 56 *mm*, medium 48·9 *mm*), у бијелих су цигана, а на по се у жена, уста малена (мушкарци minimum 49 *mm*, maximum 56 *mm*, medium 51·9 *mm*, жене minimum 42 *mm*, maximum 64 *mm*, medium 44 *mm*). Управо удара у очи велика разлика погледом на ширину уста у црних и бијелих жена (црне жене 48·9 *mm*, бијеле жене 44·0 *mm*).

У великој већини случајева, што смо их посматрали (87·7 %) били су зуби усправно усађени и ситни (80·0 %), но ипак се налазе тамо амо и то и у мушкараца и у жена обадвају типова и на косо усађени (12·3 %) и велики (20·0 %) зуби.

Занимљиви су резултати, што их је изнијело испитивање ушију. Прије свега ваља констатирати, да су уши у бијелих цигана већ по себи нешто веће (мушкарци 61·5 *mm*, жене 58·0 *mm*), него у црних (мушкарци 59·0 *mm*, жене 55·6 *mm*), но та разлика тијем више удара у очи, када се ширина уста и величина ушију у једних и других испореди:

	цр. муш.	цр. жен.	биј. муш.	биј. жен.
1. величина ушију	59·0	55·6	61·5	58·0
2. ширина уста	52·5	48·9	51·9	44·0
разлика	6·5	6·7	9·6	14·0

Даље је вриједно спомена то, да се је на рубу уха у црних цигана у 7 случајева, дакле од прилике у 17 % испитиваних (мушкарци 6, жена 1) нашла округла и глатка квржица, већа од бумбачине главе, која је провиривала преко окрајка од уха (Дарвинова квржица) и која је била смјештена у једној јамици у хрскавици. Између окрајка удубине и између квржице заостала је мала удубина те је то схематички узело од прилике оваки облик . У бијелих

цигана нашао сам ту кврживу само један једини пут и то у једног мушкарца, коме је било 28 година.

Ресе су понајвише (89·6 %) као одвојене од осталог уха, но ипак сам нашао у бијелих циганки размјерно често (27·0 %) до доље прирасле уши. Готово у свију наших жена (23) биле су уши пробушене.

У циганки и то и у црних и у бијелих понајвише су сисе мале (80·0 %), те им висе (84·0 %), но ипак се чини, да је јасносмеђи колобар брадавке (коломбар) у црних размјерно већи (8 : 4), него ли у бијелих (5 : 6). Особито мора да се напомене, да су у сасвим младих особа од 18—20 година сисе сасвим увенуле, а то није чудо, кад се узме, да се циганке понајвише у 15.—16. години удавају и да у 20. години већ имају 2—3 дјеце.

Опсег прсију износи у црних мушкараца просјечно 862 *mm*, те се мијења у појединим случајевима између 812—945 *mm*, у црних је жена средња мјера 766 *mm*, а мијења се између 718—870 *mm*. У бијелих мушкараца била је појединце 808—947 *mm*, а просјечно 883 *mm*. У бијелих жена напокон био је опсег прсију 778 *mm*, а мијењао се је између 730—845 *mm*. Изузевши бијеле жене, у којих је средњи опсег прсију био мањи од половице висине тијела, био је средњи опсег прсију у свију већи од те мјере; но ипак уза све то ваља узети, да су у цигана уопће прса врло уска, док наиме размјер спо-менуте мјере према висини тијела стоји тако, те на 1000 *mm* висине тијела код црних мушкараца долази једва 514 *mm*, код црних жена 497 *mm*, код бијелих мушкараца 511 *mm*, а код бијелих жена 515 *mm* Према томе су наши цигани још ужих прсију него угарски, у којих је просјечни опсег прсију био 869 *mm*, а релативни размјер 526 : 1000 висине тијела.

Просјечна дуљина раширених руку у свију је цигана премашила висину тијела, јер је та дуљина код црних мушкараца износила 1720 *mm* (појединце између 1610—1802 *mm*), код црних жена 1550 *mm* (мијењајући се између 1510—1706 *mm*), код бијелих мушкараца 1786 *mm* (мијењајући се између 1676—1970 *mm*), а напокон код бијелих жена 1590 *mm* (мијењајући се између 1440—1720 *mm*). Та ствар још јаче удара у очи, кад се узме размјер висине тијела спрам дуљине раширених руку, јер је на 1000 *mm* висине тијела дошло 1025 *mm* код црних мушкараца, 1006 *mm* код црних жена, 1033 *mm* код бијелих мушкараца, а чак 1052 *mm* код бијелих жена.

Доњи су удови у мушкараца за много јачи, него што су у жена (70 %, 24 %), но ипак бијели цигани као да су уопће надмашили своје црне сроднике, јер се у првих налазе у 58 % јаче ноге, а у потоњих само у 48·8 %.

Дужина руке уопће је у цигана прилична, јер је у црних мушкараца 185 *mm* (minimum 169 *mm*, maximum 207 *mm*), у црних жена 172 *mm* (minimum 163 *mm*, maximum 181 *mm*), у бијелих мушкараца 192 *mm* (minimum 175 *mm*, maximum 218 *mm*), а у бијелих жена 172 *mm* (minimum 149 *mm*, maximum 193 *mm*). На 1000 *mm* висине тијела долази према томе 110 *mm* дужине руке код црних мушкараца 112 *mm* код црних жена, 147 *mm* код бијелих мушкараца и напокон 114 *mm* код бијелих жена.

У размјеру према тој дуљини руке ширина је руке само незнатна, јер износи код црних мушкараца 87 *mm* (minimum 81 *mm*, maximum 96 *mm*), код црних жена 73 *mm* (minimum 62 *mm*, maximum 79 *mm*), код бијелих мушкараца 89 *mm* (minimum 76 *mm*, maximum 98 *mm*), а код бијелих жена 78 *mm* (minimum 73 *mm*, maximum 83 *mm*).

Размјер између дуљине и ширине руке може се код цигана изрећи тако, да прва износи код црних мушкараца 210 *mm*, а код осталих да стоји као 220 *mm* према 100 *mm* од ширине руке.

Код угарских је цигана дуљина руку, која је забиљежена са 192 *mm*, сасвим према дуљини руке у наших бијелих мушкараца, но ипак је она спрам висине тијела била пуно краћа (116 : 1000), него код ових. У наших су црних цигана по томе биле руке краће, него у угарских. Ширина руке износила је код потоњих 85 *mm*, она је дакле по томе скоро сасвим била према тој истој мјери код наших црних мушкараца.

Дуљина стопала у црних мушкараца износи у средњу руку 253 *mm* (minimum 237 *mm*, maximum 278 *mm*), у црних жена 236 *mm* (minimum 221 *mm*, maximum 258 *mm*), у бијелих мушкараца 269 *mm* (minimum 245 *mm*, maximum 303 *mm*), а у бијелих жена 236 *mm* (minimum 226 *mm*, maximum 245 *mm*). Према томе ноге у цигана имаду врло замашну апсолутну дуљину, која је код бијелих још и већа (1000 : 156 *mm*) него што је код црних (мушкарци 1000 : 152 *mm*, жене 1000 : 153 *mm*).

Друкчије је са ширином стопала, која у црних мушкараца износи у средњу руку 102 *mm* (minimum 90 *mm*, maximum 113 *mm*), у црних жена 89 *mm* (minimum 81 *mm*, maximum 100 *mm*), у бијелих мушкараца 105 *mm* (minimum 91 *mm*, maximum 118 *mm*), а напокон у бијелих жена 95 *mm* (minimum 85 *mm*, maximum 104 *mm*). Према томе се размјер између дуљине и ширине ноге мијења од 2·5 до 2·6 : 1·0.

У угарских су цигана нешто дуже (259 *mm*) а и шире (106 *mm*) ноге, него у наших црних мушкараца, насупрот је пак у наших

бијелих мушкараца нога готово исте ширине, али прилично дужа, него што је констатирао Вајсбах у угарских цигана.

На основу горе наведених података можемо босанске и херцеговачке мухамедовске цигане карактеризирати, како слиједи:

I. *Црни цигани.* 1. Мушкарци су средњег узраста, или су високи, кожа им је понајвише тамносмеђа, глатка коса тамносмеђа или црна, а очи понајвише мрке или сјајносмеђе; свијетле а нарочито граорасте очи нијесу додуше баш ријетке, но ипак су се нашле само код 18 % оних, које смо испитивали.

Глава, која је уопће узевши, малена, дугачка је, врло уска (спљоштена), те с тога претежно долихоцефална, и ако се може наћи и мезоцефалија, а у понеким случајевима и брахицефалија. Лице је прилично широко, средње дуљине, те се горе и доље понешто сужује.

Чело је врло уско и ниско, очи су дубоко упале, средње величине, нос је средње величине и врло широк, уста широка, примјерена, уснице дебеле, у неким случајевима баш лабрњасте. Ситни су зуби понајвише усправно усађени, дôња је чељуст спрам дуљине лица јако развита.

Уши су често велике, те више пута имају на рубу неку особиту малу квржицу.

Прса су понајвише уска, удови дугачки и врло јаки, руке су и ноге њежне, потоње су лијепо сведене.

Ако још додамо, да се у црних цигана примјећује неко особито држање тијела, које се карактеризира тијем, што врат и главу истуре напријед, те се тако чини, као да нешто траже, и да увијек брзо ходају кратким корацима, онда бисмо добили опћениту слику физичких особина наших „црних мушкараца“.

2. Жене су понајвише ниског узраста, тамне коже, тамне или црне косе и тамних очију. Јасносмеђе или граорасте очи налазе се у њих рјеђе, него у мушкараца. Коса је скроз на скроз глатка. Глава је додуше малена, али је у размјеру спрам висине тијела већа него у мушкараца, често долихоцефална, и ако се чини, као да се почешће може наћи и брахицефалија.

Лице је слично изрезано као у мушкараца, само је уско чело нешто шире, него у мушкараца, но дôња је чељуст слабије развита.

Очи су далеко прорезане, разрез је раван, нос је понајвише велик, а коријен му је примјерено дубок или распљоштен, носни је гребен више раван, него повинут или чак седласт, њиске (ноздрве) су раширене, дугуљасте и доље окренуте.

У устима, која имају примјерено дебеле, прије широке него уске уснице, понајвише су усправно усађени ситни зуби. уши нијесу особито велике, те су одијељене ресице пробушене.

Сисе су малене, отегле су се и имају велик колобар брадавке.

У црних је циганки опсег прсију врло незнатан, те је просјеком мањи од половине висине тијела, удови им нијесу јако дугачки, него су слаби, руке су и ноге (стопала) дугачке и танане.

II. *Бијели цигани.* 1. Мушкарци су понајвише високог узраста, средње дебљине, на пола жилавих или жилавих мишица. Кожа им је понајвише јасносмеђа, коса готово увијек тамносмеђа, глатка, а очи свијетле (граорасте), али исто тако често и јасно- или тамносмеђе.

Мала је глава средње дуљине и размјерно широка, што се очитује и у индексу као брахицефалија (односно мезоцефалија с обзиром на индекс лубање).

Очито је, да се међу бијелим циганима само ријетко кад налазе долихоцефали, пошто ми од оних, што смо их мјерили, нијесмо ни једнога нашли, но за то се опет врло често налази мезоцефалија, премда се она напрама претежном броју брахи- и хипербрахицефала (38·5 % : 61·5 %) губи.

Лице је у размјеру напрама висини тијела прије стиснуто него дугачко, но у размјеру напрама висини главе дуље је, него у црних цигана. Будући да је чело уско, а дôња чељуст није јако развита, то је лице у бијелих цигана понајвише осредње.

Лице им додуше није особито широко, али с обзиром на незнатну дуљину лица мора се ипак узети као широко лице, само што се у њих дôњи дио лица јако сужује.

Очи су далеко прорезане, разрез је раван, понајвише равни нос средње је дуљине или је дугачак, а носнице су понешто раширене.

На примјереним устима имају често танке уснице, понајвише ситни зуби усађени су усправно. На дугим су ушима ресе одијељене.

Прса су врло уска, удови средње јакости и дугачки, руке су и ноге врло дугачке и танке.

2. Од мушкараца се разликују бијеле жене тијем, што су ниског узраста, мршаве и понајвише слабих мишица.

Глава је малена, кратка и широка, просјечно су брахицефалне (и то и онда, ако се узме индекс лубање), но ипак се међу њима налазе и поједини долихоцефали, а често и мезоцефали. Хипербрахицефалија је чешћа него у бијелих мушкараца.

Лице је и у размјеру према висини тијела и дуљини главе, дугачко, при чему особито повисоко чело одлучује. Ширина је лица

пуно мања, те су по томе мезопросопи, а нагињу очито к долихопросопији. Према чељусном куту сужује се лице баш очевидно.

Погледом на очи, мора да се истакне разлика у томе, што се у жена за чудо ни у једном једитом случају није нашла свијетла дужица (ирис).

Уснице су уске, а уста свакако малена, пробушене су уши размјерно велике.

Сисе се једва у чему разликују од сиса у њихових црних сродница.

Опсег је прсију и у њих мален, али је ипак већи него у икоје групе цигана, о којој смо говорили.

Слаби су удови врло дугачки, ноге су и руке њежне, али не онако као у црних жена.

Преглед књижевности.

1. Grellmann, O. M. P.: Historischer Versuch über die Zigeuner. Göttingen 1787.
2. Blumenbachii, J. Frid.: Decas altera collectionis suae craniorum diversarum gentium illustrata.
3. Weisbach, A. Dr.: Beiträge zur Kenntnis der Schädelformen österreichischer Völker. Medic. Jahrbuch 1864. Nr. 2 und 3.
4. Welcker H.: Craniologische Mittheilungen. Arch. f. Anthrop. I. Band, 1. Heft. 1866.
5. Davis, J. B.: Thesaurus Craniorum. Catalogue of the Skulls of the various Races of man in the collection of J. B. Davis. London 1867.
6. Mitra, B. R.: „On the Gypsies of Bengal". Mem. read. before the Anthrop. Soc. of London. Vol. VIII. p. 120 u. ff.
7. Kopernicki, J.: Ueber den Bau der Zigeunerschädel. Arch. für Anthrop. B S V. S. 267 u. ff. 1872.
8. Miklošić, Fr. v.: Ueber die Mundarten und die Wanderungen der Zigeuner Europas. Wien 1872—1880.
9. Schwicker, J. H. Dr.: Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen. Wien und Teschen 1883.
10. Weisbach, A. Dr.: Die Zigeuner. Wien 1889.
11. Wlislocki, H. v. Dr.: Vom wandernden Zigeunervolke. Hamburg 1890.

Број	Име	индекс	Ширина уста	Висина ушију	Удаљеност слушног отвора од носног коријена	Опсег главе	Висина тијела	Опсег прсију	Дуљина раширених руку	Руке		Ноге	
										дуљина	ширина	дуљина	ширина
1	Дибо Бешић [1])	·5	57	62	110	550	1724	892	1783	180	83	263	103
2	Алија Бешић [2])	·1	54	56	94	546	1701	826	1767	183	83	250	97
3	Пашан Тахировић	·6	55	65	89	556	1767	945	1780	193	89	255	103
4	Смајо Тахировић [3])	·7	49	60	91	545	1663	828	1705	179	82	248	98
5	Целил Бешић	·0	56	61	89	546	1700	891	1788	188	81	261	96
6	Дервиш Тахировић	·8	50	58	90	541	1682	869	1733	183	86	260	93
7	Бибер Тахировић	·5	53	57	92	530	1729	908	1764	185	90	253	103
8	Хидан Ферхатовић	6	50	60	95	548	1717	900	1790	196	85	268	107
9	Пашан Пашић	·4	50	59	90	540	1742	890	1802	207	92	278	111
10	Хидо Муратовић	·8	52	55	92	532	1628	812	1627	184	90	254	113
11	Мемиш Бешић	·6	48	57	99	540	1685	885	1745	180	90	248	95
12	Мушан Мусић	·5	50	54	97	547	1696	844	1662	174	89	245	112
13	Халил Куртовић	·3	63	62	87	559	1677	919	1713	187	92	259	94
14	Алија Хрељић [4])	·5	57	65	90	540	1604	852	1647	169	90	239	104
15	Мустафа Сеферовић	·3	54	62	89	566	1735	845	1660	180	90	255	105
16	Омер Хусејновић [5])	·4	54	53	104	557	1674	814	1676	173	96	255	102
17	Ариф Ибрахимовић	·7	51	58	95	542	1647	829	1657	196	94	258	107
18	Осман Сеферовић	·7	50	60	81	557	1648	831	1666	175	88	248	98
19	Салко Бегановић	·5	51	54	107	525	1652	898	1675	188	88	262	98
20	Бешо Бегановић	·9	53	59	81	525	1662	837	1757	187	87	255	90
21	Аго Бегановић	·7	49	67	91	550	1634	822	1652	175	83	237	97
22	Мурат Тахировић [6])	·1	53	59	99	564	1667	845	1793	198	89	272	106
23	Пашан Бешић	·6	54	57	95	543	1715	900	1802	186	86	259	102
24	Тахир Тахировић	·0	51	57	96	556	1733	830	1758	198	87	270	109
25	Салко Пашић	·8	48	63	100	540	1644	839	1670	191	87	254	104
26	Ибро Цирго	·3	54	64	112	562	1724	898	1770	200	89	270	106
27	Мујо Бешић [7])	·7	47	58	97	539	1713	857	1715	181	82	244	101
28	Фејзо Фејзић	·4	51	51	88	535	1603	844	1610	173	82	260	95
	Средња мјера	·9	52·5	59	94	546	1678	862	1720	185	87	253	102

Број	Име	индекс	Ширина уста	Висина ушију	Удаљеност слушног отвора од носног коријена	Опсег главе	Висина тијела	Опсег прсију	Дуљина раширених руку	Руке дуљина	Руке ширина	Ноге дуљина	Ноге ширина
1	Нура Тахировић	6	50	56	92	532	1514	780	1582	172	62	224	84
2	Фата Тахировић I.	0	49	56	93	530	1416	745	1450	168	71	221	84
3	Кунија Пашић	3	50	57	94	504	1498	785	1590	181	78	223	100
4	Фата Ферхатовић	7	50	56	90	527	1580	785	1676	181	73	247	96
5	Арифа Тахировић	5	48	54	84	532	1572	736	1601	175	73	240	84
6	Малка Бешић	2	56	58	97	518	1611	870	1706	174	75	243	92
7	Чексија Муратовић	1	53	56	90	519	1576	815	1572	175	79	236	97
8	Фата Тахировић II.	3	42	54	83	514	1556	749	1535	168	72	225	83
9	Ханифа Муратовић	9	45	53	87	512	1525	731	1501	163	71	234	84
10	Сафија Себић	6	49	54	91	515	1587	786	1555	168	71	228	82
11	Јемка Тахировић	0	42	53	90	518	1615	740	1623	170	78	244	96
12	Злата Тахировић	3	48	61	91	529	1580	730	1545	168	72	240	90
13	Зулија Попуцан	0	50	60	101	523	1598	756	1667	174	78	258	100
14	Пашана Тахировић	2	53	51	93	510	1449	718	1507	169	74	237	86
	Средња мјера	3	48·9	55·6	91	520	1540	766	1550	172	73	236	89

[1]) На обадвије надл|лопаве. — [4]) Предња пола главе ћелава. — [5]) Десно око нешто
мање. — [6]) Уши мало клоп|

Бијели цигани.

А. Мушкарци.

Број	Име	Године	Боја: коже	Боја: косе	Боја: очију	Главе: дужина	Главе: ширина	Главе: висина	Главе: индекс	Чела: висина	Чела: ширина	Висина лица: А. руб косе	Висина лица: Б. коријен носа	Висина лица: средње лице	Висина лица: висина доње чељусти	Ширина лица: лук јабучне кости (на образу)	Ширина лица: чељусни кут	Индекс лица	Размак очних кутова: унутрашњих	Размак очних кутова: спољашњих	Носа: дужина	Носа: ширина	Носа: индекс	Ширина уста	Висина ушију	Удаљеност слушног отвора од носног коријена	Опсег главе	Висина тијела	Опсег прсију	Дужина раширених руку	Руке: дужина	Руке: ширина	Ноге: дужина	Ноге: ширина
1	Осман Мујић	22	црвенкастосмеђа	тамносмеђа	граораста	177	148	124	83·61	49	96	168	119	79	40	135	99	80·4	32	92	60	32	53·3	49	59	92	529	1702	868	1761	197	86	264	104
2	Суљо Башић	35	жутосмеђа	„	тамносмеђа	182	144	112	79 12	55	104	165	110	75	35	139	99	84·5	38	90	58	35	60·3	50	65	87	544	1751	909	1781	204	90	273	110
3	Ахмет Петић	30	бијеложута	„	јасносмеђа	175	145	121	82 85	60	105	195	135	93	42	133	106	68·2	31	95	69	36	52·2	54	64	88	532	1731	858	1825	210	92	289	99
4	Ибро Зекић	19	жућкаста	„	граораста	185	145	113	78·37	54	114	180	126	84	42	143	98	79·4	35	99	62	33	53·2	56	68	95	549	1847	928	1926	203	96	303	113
5	Осман Циго	25	жутосмеђа	„	тамносмеђа	180	156	131	86·61	38	112	176	138	85	53	144	98	81·8	38	97	60	34	56·6	51	57	94	546	1758	920	1733	187	91	268	93
6	Ахмет Јусић	20	смеђа	„	„	170	144	122	84·70	37	102	150	113	75	38	131	100	87·3	31	91	52	35	67·3	50	61	84	520	1671	925	1699	182	90	245	105
7	Омер Омановић	25	тамносмеђа	„	јасносмеђа	179	147	121	82·12	50	104	167	117	76	41	131	101	78·4	31	95	51	37	72·5	53	63	94	531	1731	859	1731	188	85	257	103
8	Ибрахим Караман	26	свијетлосмеђа	„	„	193	148	138	76 68	56	106	187	131	82	49	144	114	77·0	33	101	56	39	69·6	54	62	107	559	1817	920	1970	218	98	297	118
9	Хусеин Кадровић	20	„	„	граораста	177	154	140	88·13	62	108	175	113	73	40	135	97	77·1	33	94	49	37	75·5	50	56	97	541	1666	809	1676	187	81	249	105
10	Рећо Пулић	40	тамносмеђа	„	тамносмеђа	181	142	120	78·45	54	109	172	118	81	37	134	109	77·9	35	93	53	31	58 5	55	64	93	521	1646	850	1677	175	76	256	91
11	Хусо Селимовић	20	свијетлосмеђа	„	граораста	185	152	139	82·16	55	105	187	132	83	49	131	101	70·0	31	92	53	32	60·4	50	62	97	556	1722	808	1841	208	91	273	108
12	Салих Шакотић	30	„	„	„	175	153	133	87 42	63	106	183	120	76	44	137	111	74·8	33	89	51	33	64·7	50	57	95	535	1694	888	1784	195	84	254	103
13	Алија Зец	26	„	„	јасносмеђа	189	147	132	77·37	57	114	187	130	88	42	132	106	70·5	30	100	61	33	54·1	53	62	109	555	1781	947	1814	198	94	277	116
	Средња мјера	.				180·6	147·7	126·6	82·12	53	106·5	172	123	80·8	42	136·8	103	82·5	33	94	53	34·6	65·3	51·9	61·5	94·8	537	1729	883	1786	192	89	269	105

Б. Жене.

Број	Име	Године	Боја: коже	Боја: косе	Боја: очију	Главе: дужина	Главе: ширина	Главе: висина	Главе: индекс	Чела: висина	Чела: ширина	Висина лица: А. руб косе	Висина лица: Б. коријен носа	Висина лица: средње лице	Висина лица: висина доње чељусти	Ширина лица: лук јабучне кости (на образу)	Ширина лица: чељусни кут	Индекс лица	Размак очних кутова: унутрашњих	Размак очних кутова: спољашњих	Носа: дужина	Носа: ширина	Носа: индекс	Ширина уста	Висина ушију	Удаљеност слушног отвора од носног коријена	Опсег главе	Висина тијела	Опсег прсију	Дужина раширених руку	Руке: дужина	Руке: ширина	Ноге: дужина	Ноге: ширина
1	Малка Зуљчић	19	тамносмеђа	црна	тамносмеђа	174	150	125	86·20	51	108	171	120	84	36	128	101	74·8	32	94	56	31	55·3	51	58	84	526	1467	745	1440	149	73	227	85
2	Мејра Хоџић	25	„	„	„	170	137	122	80 58	53	103	170	117	76	41	130	92	76·5	31	94	55	34	61·8	54	54	84	507	1494	730	1510	164	75	226	90
3	Хана Буџић	31	свијетлосмеђа	тамносмеђа	„	179	136	124	75·97	68	100	184	116	72	44	125	83	67·9	35	93	50	33	66·0	46	62	95	530	1482	815	1531	171	81	239	93
4	Назифа Шабић	40	„	„	јасносмеђа	165	151	111	91·51	68	109	185	117	80	37	136	91	73·5	29	93	55	30	54·6	48	55	107	527	1648	776	1712	193	76	237	90
5	Јаврија Хатић	40	жутосмеђа	„	„	167	146	118	87·42	60	112	169	109	72	37	133	98	78·1	32	89	55	30	54·6	53	66	87	516	1615	845	1608	175	83	244	104
6	Фата Топаловић	22	свијетлосмеђа	„	„	163	134	120	82·20	55	109	168	113	71	42	125	102	74·6	34	91	50	34	68·0	47	51	92	501	1598	845	1607	174	80	236	104
7	Ајка Соколовић	40	„	„	тамносмеђа	182	134	115	73·62	50	102	169	119	75	44	126	94	74·5	28	87	50	27	54·0	46	60	92	530	1546	750	1553	163	76	238	94
8	Наза Караман	23	„	„	„	172	145	126	84·30	55	113	165	110	70	40	132	98	80·0	34	97	49	32	65·3	44	56	92	530	1632	765	1667	181	82	245	103
9	Фата Мујановић	22	„	„	„	180	142	131	78·89	56	108	165	109	72	37	132	92	80·0	37	95	50	32	64·0	50	55	105	536	1508	770	1546	166	78	235	93
10	Бегија Чангеровић	35	црвенкастосмеђа	„	јасносмеђа	176	138	112	78·41	66	103	171	105	72	33	119	95	69 6	31	89	52	30	57·7	51	61	90	518	1464	753	1595	178	76	231	92
11	Фата Мацић	22	бијелоцрвена	јасносмеђа	„	168	150	121	89·28	50	113	166	116	75	41	129	91	77 7	29	89	52	33	63·5	42	62	93	528	1569	760	1720	178	74	242	94
	Средња мјера	.				172	142	120	82·56	57	107	171	113	74	39	128	94	75·2	32	92	53	31	58·5	44	58	92·8	522·6	1511	778	1590	172	77·6	236	94·7

Црни цигани.

А. Мушкарци.

Број	Име	Године	Боја: коже	Боја: косе	Боја: очију	Главе: дужина	Главе: ширина	Главе: висина	Главе: индекс	Чела: висина	Чела: ширина	Висина лица: А. руб косе	Висина лица: Б. коријен носа	Висина лица: средње лице	Висина лица: висина доње чељусти	Ширина лица: лук јабучне кости (на образу)	Ширина лица: чељусни кут	Индекс лица	Размак очних кутова: унутрашњих	Размак очних кутова: спољашњих	Носа: дужина	Носа: ширина	Носа: индекс	Ширина уста	Висина ушију	Удаљеност слушног отвора од носног коријена	Опсег главе	Висина тијела	Опсег прсију	Дужина раширених руку	Руке: дужина	Руке: ширина	Ноге: дужина	Ноге: ширина
1	Дибо Бешић[1]	35	тамносмеђа	тамносмеђа	тамносмеђа	187	143	129	76·47	44	107	158	114	75	39	136	104	86·0	32	92	49	37	75·5	57	62	110	550	1724	892	1783	180	83	263	103
2	Алија Бешић[2]	20	жутосмеђа	„	„	183	147	136	80·36	49	110	163	114	73	41	137	103	84·0	34	94	52	37	71·1	54	56	94	546	1701	826	1767	183	83	250	97
3	Пашан Тахировић	40	тамносмеђа	„	граораста	196	140	129	71·43	52	106	172	120	74	46	135	110	78·4	30	90	51	36	70·6	55	65	89	556	1767	945	1780	193	89	255	103
4	Смајо Тахировић[3]	17	јасносмеђа	јасносмеђа	„	194	140	130	72·16	40	102	161	121	72	49	128	106	79·5	30	95	55	34	62·7	49	60	91	545	1663	828	1705	179	82	248	98
5	Целил Бешић	37	тамносмеђа	тамносмеђа	тамносмеђа	188	145	127	77·13	42	108	161	119	78	41	133	102	82·6	32	94	54	40	74·0	56	61	89	546	1700	891	1788	188	81	261	96
6	Дервиш Тахировић	35	„	„	граораста	185	140	128	75·68	41	105	169	128	80	48	130	101	76·9	32	92	59	30	50·8	50	58	90	541	1682	869	1733	183	86	260	93
7	Бибер Тахировић	33	„	црна	тамносмеђа	198	142	127	71·71	60	102	178	118	71	47	130	107	73·0	29	87	46	32	69·5	53	57	92	530	1729	908	1764	185	90	253	103
8	Хидан Ферхатовић	27	„	„	јасносмеђа	199	144	137	72·36	68	102	185	117	71	46	135	106	72·9	29	96	57	34	59·6	50	60	95	548	1717	900	1790	196	85	268	107
9	Пашан Пашић	21	„	тамносмеђа	„	193	143	132	74·09	48	102	175	127	82	45	128	101	73·1	31	91	57	35	61·4	50	59	90	540	1742	890	1802	207	92	278	111
10	Хидо Муратовић	25	„	црна	тамносмеђа	184	145	130	78·80	55	102	176	121	76	45	127	101	72·1	30	91	51	31	60·8	52	55	92	532	1628	812	1627	184	90	254	113
11	Мемиш Бешић	38	„	„	„	185	145	129	78·37	49	110	166	117	75	42	134	99	80·7	35	93	51	36	70·6	48	57	99	540	1685	885	1745	180	90	248	95
12	Мушан Мусић	24	свијетлосмеђа	„	јасносмеђа	184	151	121	82·06	53	106	179	126	78	48	138	102	77·1	32	95	59	31	52·5	50	54	97	547	1696	844	1662	174	89	245	112
13	Халил Куртовић	35	тамносмеђа	„	тамносмеђа	193	149	121	77·20	53	104	194	141	93	48	137	101	70·6	32	94	61	35	57·3	63	62	87	559	1677	919	1713	187	92	259	94
14	Алија Хрељић[4]	36	„	тамносмеђа	„	195	148	122	75·89	—	99	—	119	79	—	129	103	—	34	98	56	35	62·5	57	65	90	540	1604	852	1647	169	90	239	104
15	Мустафа Сеферовић	22	жућкастосмеђа	„	јасносмеђа	196	151	116	77·04	55	122	176	121	79	42	154	120	87·5	31	99	55	31	56·3	54	62	89	566	1735	845	1660	180	90	255	105
16	Омер Хусејновић[5]	35	тамносмеђа	„	„	198	145	127	73·23	42	108	167	125	76	49	134	99	80·2	29	91	55	36	65·4	54	53	104	557	1674	814	1676	173	96	255	102
17	Ариф Ибрахимовић	32	смеђа	„	„	182	144	116	79·23	58	107	177	119	80	39	138	115	77·4	31	85	51	34	66·7	51	58	95	542	1647	829	1657	196	94	258	107
18	Осман Сеферовић	45	црвенкастосмеђа	„	„	193	149	121	77·20	47	117	161	114	74	40	138	100	85·7	33	92	51	33	64·7	50	60	81	557	1648	831	1666	175	88	248	98
19	Салко Бегановић	32	тамносмеђа	црна	тамносмеђа	187	142	108	75·93	53	102	174	121	74	47	139	97	79·9	33	91	56	30	53·5	51	54	107	525	1652	898	1675	188	88	262	98
20	Бешо Бегановић	20	„	„	„	185	140	115	75·67	42	102	166	114	76	48	131	97	78·9	29	92	59	33	55·9	53	59	81	525	1662	837	1757	187	87	255	90
21	Аго Бегановић	45	„	тамносмеђа	граораста	187	149	117	79·67	38	107	167	129	82	47	138	107	82·6	32	93	61	34	55·7	49	67	91	550	1634	822	1652	175	83	237	97
22	Мурат Тахировић[6]	33	„	црна	тамносмеђа	195	147	129	75·38	64	109	176	112	71	41	135	112	76·7	33	96	48	37	77·1	53	59	99	564	1667	845	1793	198	89	272	106
23	Пашан Бешић	28	јасносмеђа	„	смеђа	183	145	123	79·34	57	113	165	108	72	36	137	109	83·0	34	97	53	39	73·6	54	57	95	543	1715	900	1802	186	86	259	102
24	Тахир Тахировић	20	тамносмеђа	„	„	191	148	122	77·48	60	105	176	116	74	42	140	104	79·4	32	94	50	35	70·0	51	57	96	556	1733	830	1758	198	87	270	109
25	Салко Пашић	45	жутосмеђа	„	јасносмеђа	190	143	122	75·26	53	98	178	125	78	47	130	91	73·0	31	85	55	34	61·8	48	63	100	540	1644	839	1670	191	87	254	104
26	Ибро Пирго	32	свијетлосмеђа	тамносмеђа	граораста	199	136	124	68·34	69	109	207	138	85	53	141	107	68·1	36	94	58	35	60·3	54	64	112	562	1724	898	1770	200	89	270	106
27	Мујо Бешић[7]	20	„	„	јасносмеђа	187	144	122	77·00	66	102	178	112	69	43	131	104	73·6	32	91	52	30	57·7	47	58	97	539	1713	857	1715	181	82	244	101
28	Фејзо Фејзић	32	тамносмеђа	„	тамносмеђа	181	148	130	81·77	53	104	162	109	72	37	137	105	84·5	35	93	52	33	63·4	51	51	88	535	1603	844	1610	173	82	260	95
	Средња мјера	.				190	145	125	76·9	52	106	173	120	77	47	135	104	78·4	33	93	54	34·5	63·9	52·5	59	94	546	1678	862	1720	185	87	253	102

Б. Жене.

Број	Име	Године	Боја: коже	Боја: косе	Боја: очију	Главе: дужина	Главе: ширина	Главе: висина	Главе: индекс	Чела: висина	Чела: ширина	Висина лица: А. руб косе	Висина лица: Б. коријен носа	Висина лица: средње лице	Висина лица: висина доње чељусти	Ширина лица: лук јабучне кости (на образу)	Ширина лица: чељусни кут	Индекс лица	Размак очних кутова: унутрашњих	Размак очних кутова: спољашњих	Носа: дужина	Носа: ширина	Носа: индекс	Ширина уста	Висина ушију	Удаљеност слушног отвора од носног коријена	Опсег главе	Висина тијела	Опсег прсију	Дужина раширених руку	Руке: дужина	Руке: ширина	Ноге: дужина	Ноге: ширина
1	Нура Тахировић	20	тамносмеђа	црна	тамносмеђа	176	134	139	76·19	55	97	163	108	70	38	123	104	75·4	28	89	53	30	56·6	50	56	92	532	1514	780	1582	172	62	224	84
2	Фата Тахировић I.	35	смеђа	тамносмеђа	„	175	141	121	80·57	48	100	153	105	67	48	127	86	83·0	28	85	50	28	56·0	49	56	93	530	1416	745	1450	168	71	221	84
3	Кунија Пашић	18	„	црна	јасносмеђа	175	131	118	74·85	37	98	145	108	74	34	120	95	82·7	30	87	49	33	67·3	50	57	94	504	1498	785	1590	181	78	223	100
4	Фата Ферхатовић	18	„	„	тамносмеђа	179	135	121	75·42	62	99	169	107	61	46	114	89	67·4	27	88	46	33	71·7	50	56	90	527	1580	785	1676	181	73	247	96
5	Арифа Тахировић	18	свијетлосмеђа	„	јасносмеђа	173	146	112	84·39	57	101	160	103	64	39	128	90	80·0	30	87	40	21	52·5	48	54	84	532	1572	736	1601	175	73	240	84
6	Малка Бешић	45	тамносмеђа	„	„	175	136	124	77·70	49	105	146	97	64	33	127	97	87·0	33	89	44	32	72·2	56	58	97	518	1611	870	1706	174	75	243	92
7	Чексија Муратовић	25	„	тамносмеђа	тамносмеђа	176	131	116	74·43	59	93	166	107	67	40	129	104	77·7	30	85	45	32	71·1	53	56	90	519	1576	815	1572	175	79	236	97
8	Фата Тахировић II.	32	свијетлосмеђа	„	јасносмеђа	180	125	128	69·44	49	94	158	109	68	41	121	89	76·6	25	71	49	32	65·3	42	54	83	514	1556	749	1535	168	72	225	83
9	Ханифа Муратовић	30	„	„	граораста	180	128	122	71·11	52	97	157	105	70	35	117	89	74·5	28	85	51	28	54·9	45	53	87	512	1525	731	1501	163	71	234	84
10	Сафија Себић	22	тамносмеђа	„	тамносмеђа	174	134	118	77·01	52	105	156	104	72	32	126	102	80·8	35	89	48	31	64·6	49	54	91	515	1587	786	1555	168	71	228	82
11	Јемка Тахировић	24	„	црна	„	185	141	130	76·21	56	105	164	108	71	37	130	105	79·2	32	85	50	31	62·0	42	53	90	518	1615	740	1623	170	78	244	96
12	Злата Тахировић	45	„	тамносмеђа	„	182	141	116	77·47	54	99	159	105	72	33	125	93	78·6	28	77	54	28	51·8	48	61	91	529	1580	730	1545	168	72	240	90
13	Зулија Попуцан	40	„	црна	„	179	135	123	75·40	48	98	166	118	61	57	128	92	77·1	31	91	50	31	62·0	50	60	101	523	1598	756	1667	174	78	258	100
14	Пашана Тахировић	30	смеђа	тамносмеђа	„	171	137	120	80·10	52	101	154	102	65	37	117	88	75·9	30	88	44	30	68·2	53	51	93	510	1449	718	1507	169	74	237	86
	Средња мјера	.				177	134	122	76·44	52	98	158	106	67·6	39	124	94·4	78·3	29·6	85·4	48	30	65·3	48·9	55·6	91	520	1540	766	1550	172	73	236	89

[1]) На обадвије надлактице с горње стране и на грани од лијеве руке исписан (тетивиран). — [2]) На лијевој руци нема на малом прсту првог чланка. — [3]) Доња чељуст раширена. Уши клопаве. — [4]) Предња пола главе ћелава. — [5]) Десно око нешто мање. — [6]) Уши мало клопаве. — [7]) Уши клопаве.

Dva otiska na ciglama iz Ljubuškog.

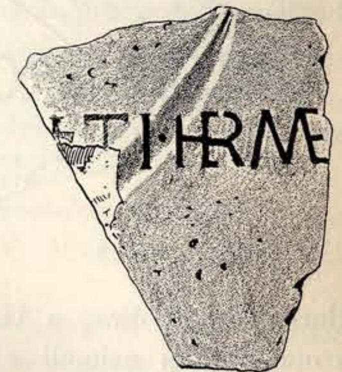
Piše

Karlo Patsch.

Gospodin nadcestar V. Mehr u Ljubuškom priposlao je u januaru 1896. zemaljskom muzeju oba fragmenta cigla, koji će se ovdje prikazati. Nagjeni su pri vagjenju šljunka u hrpi ruševine uz cestu Ljubuški-Vitina blizu Zličine.

1. Ulomak krovnog crijepa, uokolo polomljen; visina 0·12, širina 0·095, debljina 0·03; dobro utaložena, žućkasto pečena ilovača. Otisak je bez svakog okvira i nije svuda jednako utisnut. Visina udubljenih slova 0·017. Prije otiska utisnut je u vlažnu još ilovaču prstima znak, koji se sada ne može raspoznati. *Slika 1.*

C.] Titi Herme[r(otis)]

Slika 1.

Ta se opeka i po otisku i po materijalu posve podudara s onima, što su nagjene u Dračevici kod Proboja (sjeverozapadno od gore spomenutog nahodišta, „Glasnik" 1895., str. 336.) i u Gracu kod Neuma („Mittheilungen" I., str. 295., sl. 62.). Priregjivanje sve te opeke, njihov transport u Dalmaciju, pa valjda i njihova upotreba na ta tri mjesta biće da ne padaju u razno doba.

Po tome, što otisci nijesu pojednako duboki, što je ilovača otiskivanjem u stranu potisnuta, kao i po oštrini slova može se suditi, da ime firme nije bilo na dnu kalufa, nego je na cigli otisnuta metalnim pečatom.

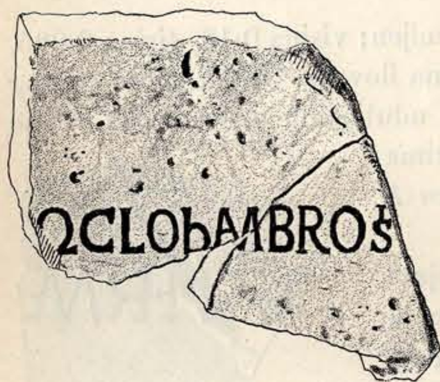
Cigle iz iste fabrike nahode se u Dalmaciji po C. III 10183_{49} još u Solunu, kod Zadra i kod Karlobaga. Pošto ih osobito ima oko Tršćankog zaljeva (C. V 8110_{144}: u Pulju, Bujama, Kopru, Trstu, na Timaru, u Monfalkonu, Fiumicellu, Akvileji, kod Udina), biće da je ondje bio i etablisman C. Titia Hermerosa, koji je svoje fabrikate ekspedirao kako u istočno, tako i u zapadno pomorje Jadranskog mora (C. IX 6078_{160} Firmum).

2. Dva ulomka krovnog crijepa, koji pristaju jedan uz drugi; lijevo i gore očuvan okrajak. Visina 0·20, širina 0·23, debljina 0·035. Dobro utaložena, žućkasto pečena, pod br. 1. spomenutoj posve jednaka ilovača. Otisak je bez okvira; visina pismena 0·024. *Slika 2.*

Q. Clodi Ambrosi.

Ta je cigla po materijalu i otisku posve jednaka kao ona, što je u Stócu nagjena („Mittheilungen" I., str. 294., sl. 59.). Vrijeme, kada je načinjena, spremljena u Hercegovinu i upotrijebljena u Stócu i Ljubuškom, ne će po tome biti razdaleko. Cigla iz iste fabrike i inače se vrlo mnogo nahodi u Dalmaciji; nagjena je u Duklji, Naroni, na Korčuli, Visu (mnogo), u Vranjici (kod Spljeta), Solunu (mnogo), Zadru, Kistanju (isp. C. III 3214_2, Mommsen uz C. V 8110_{70}, Bull. Dalm. 15., str. 134.; 16., str. 170.; 18., str. 68.). Isti je otisak bez sumnje i na ulomku, nagjenom u Solunu C. III 10183_{62} PROs = AMBROŠ

Da li su u Alboni vigjeni eksemplari (C. III 3214_2) zaista ondje bili uzidani, to je pitanje, jer se čini, da je Luciani, u koga su nagjeni, udesio zbirku opeka. U protivnom pomorju Jadranskog mora nahode se u Firmumu (C. IX 6078_{62}).

Slika 2.

Fabrika mora da je, poput Hermerosove bila uz Tršćanski zaljev (veoma vjerojatno kod Akvileje), pošto se ovuda Ambrozijeva opeka najčešće nahodi; po C. V 8110_{70}: u Pulju, Poreču, Bujama, Kopru, Servoli kod Trsta, u Trstu (množina), pri ušću Timara, u Monfalkonu, Butriu, kod Udine, u Akvileji (množina). Biće da su Hermeros i Ambrosius svoju ilovaču uzimali s istog mjesta, jer su opeke obiju fabrika, što su u zemaljskom muzeju, te su i kemički ispitane, posve jednake. Pošto su obje vrste cigle raširene i po istim područjima, to nam valja uzeti, da su ili u isto vrijeme dvije različite fabrike postojale jedna uz drugu, te su u njima radili konkurenti, ili je pak jedan vlasnik obje spojio kupnjom, našljedstvom i t. d., pa onda obje fabrike ostavio da rade pod starim imenom. Ili pak to bijaše tek jedna fabrika, koja je promijenila vlasnika; s fabrikom je onda novi vlasnik preuzeo i eksportno područje. Da se riješi to pitanje, treba još očekivati dalje nahogjaje; pri dojakošnjim otiscima ne može se konštatovati, da li potječu iz jedne zgrade, dakle da li su u isto vrijeme uzidani.

Vrijedi spomenuti, da su sve u Hercegovinu eksportirane opeke mahom krovni crijepovi, a to se time tumači, što ta vrsta mora biti osobito valjana po kvalitetu.

*

Ovdje ću da nadovežem nekoja svoja opažanja prigodom ispitivanja otisaka na opekama, publiciranih u C. III i C. V.

1. C. III 3214_1 (Salonae): ATTIAE MVLSVLAE T Fo, to po C. V 8110_{105}: ATTIAE · MVLSVLAE · L · F · valja čitati.

2. C. III 3214_{10} (Albona): (TI ROMNI valja po C. V 8110_{37} popuniti: AETI · ROMN. Iz iste fabrike potječu ulomci C. V 8110_{182}: AETI · R.. i C. V 8110_{242}: (MNI.

3. U fragmentu C. III 3214_{19} (Teodo): (SVRI bez sumnje je osakaćeno gentilno ime otiska C. III 10183_{31} (Žanjica): P · LVRI FIRMI
Oba su nahodišta u Boci Kotorskoj.

4. Slova bez smisla //ONSCIA u C. III 3214_{21} (Salonae) mogu se lako protumačiti pomoću C. V 8110_{26} NERONS · CLA · PA.

5. C. III 10183_{30} (Salonae); IVLIÆ dio je otiska C · IVLI · ÆFRCA isp. C. III 3214_8; „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen" XVI., str. 40.

6. Pri ulomku C. III 10183_{25} (Salonae) (L CAL poziva se Hirschfeld na C. V 8110_{85}: FLAV · CAL. Meni se po boljem suglasju kratica prema C. V 8110_{149} čini pravije: TVL · CAL. Isp. C. III $10183_{50} = 13339_1$.

7. C. III 10183_{37} (Salonae): (TINVCL očevidno je osakaćeno za C. V 8110_{106} = Pais 1075_7 (isp. 1075_{34}): TINVCL^{FL}

8. Ulomak C. III 10183_{42} (Zadar), koji po Hirschfeldu L · PETR · AT), po Glaviniću L · PETRA glasi, valja po C. V 8968_{13} i nadopuniti: L · PETRA.

9. U fragmentu C. III 10183_{54} (Salonae):)DORM · C| svakako imamo pred sobom jedan dio otiska C. V 8110_{77}: EPDORM · C · M.

10. U C. III 10183_{56} (Salonae) (FRS htjede Hirschfeld popuniti *[Seve]rus*. Po mome je sudu svršetak otiska C. III 3214_{17} i C. V 8110_{160} VE AVT FRS.

11. Ulomci C. III 10.183_{61} (Salonae): *a)* (ONI · Æ *b)* (NIÆ djelovi su otiska A FAESONI Æ isp. C. III 3214_6, C. V 8110_{81}, Bull. Dalm. 15., str. 134.; 16., str. 170.

12. Na jednoj u Ferrari pohranjenoj opeci C. V 8110_{162} čitalo se: //VETI · MCI; ja mislim, da to ime valja popuniti prema natpisu na jednoj u Akvileji nagjenoj amfori (Pais 1077_{150}): T · VETI · MACR.

13. Pais 1075_{56}:)VSARI valja po C. V 8110_{323} popuniti: MV · SARI.

Римске старине у Брањеву, котара зворничког.

Написао

рударски повјереник **Едуард Ворличек.**

У I. св. „Wissenschaftliche Mittheilungen" стр. 308. и д. говорио је др. Ђ. Трухелка о подринској римској цести у котару сребрничком, па ју је означио једним дијелом цесте, што је на Пеутингериани забиљежен међу Сирмијем и Аргентаријом. Господину учитељу Хацу (Hatz) у њемачкој насеобини Брањеву пошло је лане (1895.) за руком те је пронашао продужење те цесте у котару зворничком међу мјестима Брањевом, Шепком турским и Шепком српским, те јој траг уходити на 3 *km* дужине.

У приложеној *слици 1.* јест правац те цесте означен са потезима.

Цеста је мјестимице још врло добро одржана, нарочито у сјеверном јој дијелу, гдје је усјечена у бријег; јужни дио насупрот, који тече дуж пристранке брежуљака, што се онуда лагано успињу, већ је веома деформиран. Она је око 4 *m* широка, покалдрмљена је вапненцем, узетим из западних планинских коса, а оквирена је овећим каменом од истог материјала.

Слика 1. (1/75.000)

Југоисточно од Брањева находи се на лијевој обали Локањског потока недалеко од његова ушћа у Дрину по овећој површини, названој Градац, разасут римски грађевни материјал и кровни жмур-

њаци. То, као и други, ниже назначени, овуда нађени останци доказују, да је ондје била овећа римска насеобина.

Тик до садашње цесте Зворник-Бијељина има близу Локањског потока изнад усјечене цесте римски надгробни камен без натписа.

Од останака, случајно нађених у околици брањевачкој, наводимо ове, који су сви посредовањем господина Хаџа доспјели у земаљски музеј.

1. Трнокоп од жељеза *(слика 2.)*; једна је половица истегнута у шиљак, друга у оштрицу, прама влату попречно намјештену. Труп је понешто савијен. Цијела та справа дуга је 0·355 *m*, од које дужине 0·185 *m* долази на оштрицу, а 0·17 *m* на плојку шиљка. Потоња је правокутна, упопријеко 0·03 *m* широка и 0·02 *m* висока. Оштрица је широка 0·09 *m*, а плојка јој је попречно 0·01 *m* висока. Ухо је округло, има премјер од 0·032 *m* без наставка. Труп је при уху дебео 0·009 *m*. Плојка је од уха прама оштрици нагло утањена.

2. Огњило од челика, слично онима, што су нађена у Језеринама и у Илиџама[1] *(слика 3.)*. Труп је слабо савијен. У средини је дебео 0·012 *m*; отуда је спрам оба краја нагло стањен, тако да при увоју има само 0·003 *m* дебљине. Усукани му крајеви, који се дотичу, најприје су напоље, а онда унутра усукани, тако да по набујању трупа у средини и по стањености његовој спрам крајева настаје отвор налик на бројку 8· Дебљина је огњила 0·006 *m*.

3. Жељезни ланац *(слика 4.)*, дуг 0·57 *m*, има на једном крају округлу карику, која се може окретати, а на другој осмици сличну карику. Да ли је римског постања, не може се поуздано рећи.

4. Бакрена, посребрена здјелица за пило, са каричицом на страни и пупком насред дна *(слика 5.)*. Висина 0·023 *m*, премјер 0·08 *m*, дебљина бокова 0·055 *m*; ваљда је била објешена при какој чесми или бунару.

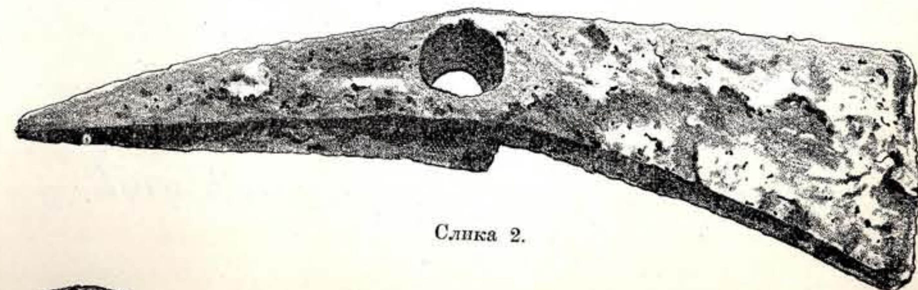
5. Шклоца од жељеза с узвинутим хрптом и слабо увијеном оштрицом *(слика 6.)*. Ушица је ближа оштрици него хрпту. На крају има ухо да се може објесити за каку узицу. Прама шиљку је оштрица врло отупљена и назубљена. Дужина до ушице, којом је причвршћен нож, 0·095 *m*, ширина оштрице у средини 0·03 *m*.

Ваља још примијетити, да близу Брањева има око 50 громила и да су у даљој околици села нађени рукотвори из каснијег каменог доба.

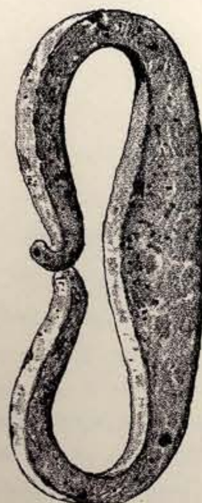
Громиле су већином малене, те изнад тла 0·20 *m* до 0·40 *m* високе. При крчењу дрвећа нађене су рбине једне жаре из једне такве громиле. Она бијаше простом руком грађена.

[1] В. Радимски: „Mittheilungen" III., стр. 166., сл. 513., испореди такођер стр. 72., сл. 83. — Х. Келнер: „Гласник" 1895., стр. 188., сл. 91.

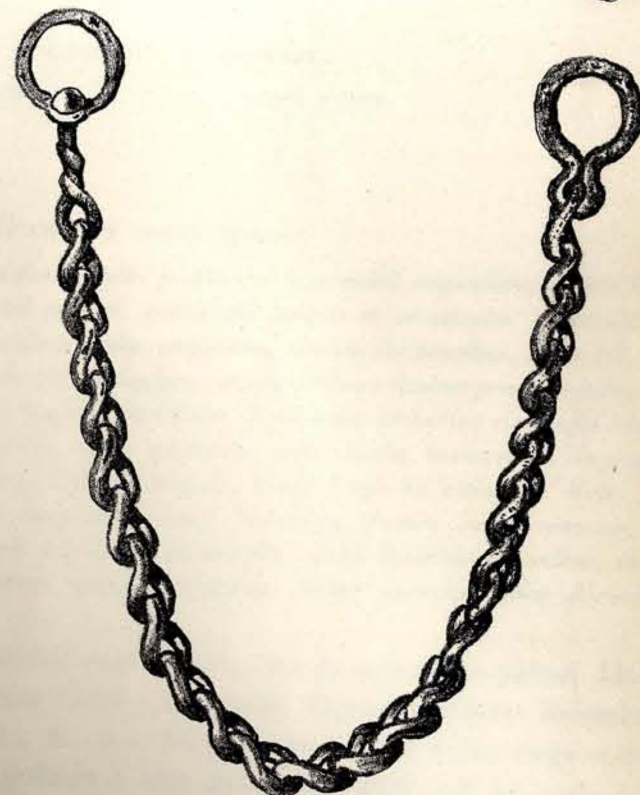
Табла I. Уз чланак „Римске старине у Брањеву, котара зворничког".

Слика 2.

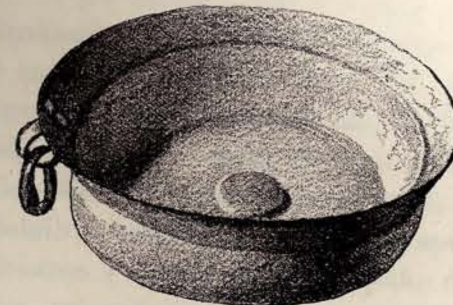
Слика 3.

Слика 4.

Слика 6.

Слика 5.

Nove Pselaphide iz Bosne i Hercegovine.

Opisao

Ljudevit Ganglbauer,

kustos u c. kr. dvorskom muzeju u Beču.

Pygoxyon Apfelbecki Gang lb. *nova species.*

Ferrugineus, fulvo pubescens. Capite prothorace non multo angustiore, antice longius producto, tuberculo medio haud sulcato, oculis sat magnis et prominulis. Antennis articulis 4°—8° globosis, tribus ultimis multo majoribus, clavam formantibus, 9° et 10° transversis, 9°, 8° multo latiore sed 10° angustiore, articulo ultimo duobus praecedentibus simul sumptis longiore, elongato-ovali, longius acuminato. Prothorace latitudine vix sesqui longiore, a basi usque ad medium parallelo, antice angustato, ante basim transversim impresso et utrimque late foveato, fovea sulco laterali angusto, basim et apicem attingente divisa, sulco medio angusto, integro. Elytris longitudine haud latioribus, postice valde convexis, lateribus modice rotundatis, humeris angulatim prominulis, striis dorsalibus tenuibus, internis medium fere superantibus, externis multo brevioribus, leviter curvatis, plica dorsali vix elevata, plana. Long. 1·7 mm.

Vrlo sličan *Pyg. lathridiiforme* Reitt., što se nahodi po južnoj Dalmaciji, po Hercegovini i Crnoj Gori („Deutsche Entomologische Zeitschrift“ 1881., 200., tab. VI. sl. 1., 2., 3.). Ali je glava znatno veća, nego u ovog, sprijeda je protegnuta u podužu i užu grbu s pipkom, oči su veće i više izbočene, velika kvrga nasred čela i tjemena bez brazde po sredini. Pipci mnogo duži i vitkiji nego u ♂ i još znatno duži i vitkiji nego u ♀ *Pyg. lathridiiforme,* s izrazitim tročlankastim umjesto dvočlankastim buzdovancem, srednji im članci krugljasti i samo vrlo malo širi nego duži, deveti i deseti članak poprečan, deveti mnogo širi nego osmi, ali uži od desetog, krajnji članak velik, duguljasto zašiljen. Vratni štitac mnogo uži nego u *Pyg. lathridiiforme,* jedva za polovicu širi nego duži, jedva za $^1/_4$ širi od glave, od temelja do sredine paralelnih okrajaka, od sredine spram prednjeg kraja dosta debeo, blago zaokružen i sužen, vrlo na rijetko dlakama obrastao, ispred temelja poprijeko utisnut, u poprečnom utisku na svakoj strani s velikom rupom, koja je razdvojena finom pokrajnom brazdom,

pruženom od temelja do u prednje uglove, duž sredine fina, gotovo do prednjeg okrajka povučena, straga poprečnim utiskom neprekinuta brazda.

Pokrilje mnogo duže, uže i po stranama manje zaokruženo nego u *Pyg. lathridiiforme*, ne kao u ovog vrlo dugo i s uspravnom dlakom, nego mnogo kraće i prileglom dlakom, straga veoma svedeno, s kvrgastim izbočenim plećetima, vrlo finim dorsalnim prugama i jedva uzdignutim, ravnim dorsalnim rebarcem. Dorsalni segmenti abdomensa kao i pokrilje na rijetko obrasli prileglom dlakom.

Od ligurskog *Pyg. tychiforme* Reitt. *(Ann. Mus. Civ. Genova,* serija druga, vol. I., 1884., 370), u koga su buzdovanasti pipci takogjer tročlankasti, razlikuje se dobro razvijenom središnjom brazdom na vratnom štitu. Da li su buzdovanasti pipci u oba spola *Pyg. Apfelbecki* ili kao u cirkaskog *Pyg. bythiniforme* Reitt. (Beč, „Entomologische Zeitung" 1888., 317) samo u ♂ tročlankasti, ne može se za sada reći, pošto imamo samo jedan eksemplar, koji se u pogledu spola ne može pouzdano rasuditi.

Našao gospodin Viktor Apfelbeck u oktobru 1895. na Ivan-planini kod Sarajeva.

Amaurops Apfelbecki Ganglb. *nova species.*

Pallide ferrugineus, nitidus, parce et subtiliter pilosus. Caput prothorace paulo latius, latitudine vix longius, spinis ocularibus parvis, acutis, fronte antice angulatim rotundata, inter antennas parum profunde impressa, carinis lateralibus tenuibus, postice evanescentibus, vertice utrimque foveolato et medio subtiliter carinato, foveolis sulcis subtilibus, carina tenui extrorsum determinatis cum impressione frontali conjunctis, temporibus late rotundatis, subtiliter et sparsim longe erecte pilosis. Antennae graciles, dimidium corporis vix superantes. Prothorax oblongo-cordatus, latitudine longior, ante medium latissimus, apicem versus rotundato-angustatus, longe pone medium utrimque fovea laterali constrictus, dorso medio sat profunde sulcato et utrimque longitudinaliter carinato, sulco basim haud attingente, postice leviter dilatato et profundius foveolatim impresso, carinis subtilibus, antice et postice abbreviatis, postice haud spinosis, extrema basi quadrifoveolata, lateribus antice immarginatis. Elytra simul sumpta prothorace duplo latiora, eodem vix longiora, a basi rotundatim ampliata, convexa, lateribus immarginatis, foveolis basalibus nullis, stria suturali tenui, sutura anguste elevata. Abdominis segmentum dorsale primum elytris haud brevius lateribus antice tantum marginatis, striolis dorsalibus leviter divergentibus et curvatis, longitudinis segmenti tertiam partem vix excedentibus, ad basim vix quintem partem latitudinis segmenti includentibus, basi inter striolas transversim impressa, extra striolas utrimque leviter gibbosa. Long. 2 mm.

Izmegju meni poznatih vrsta *Amaurops*-a najsrodniji sa corsica Saulcy, razlikuje se od ove manjom veličinom, užom, svedenijom glavom, mnogo manjim bodljikama po stranama, i manje dubokom, prilično diferentnom škulpturom, straga nebotkavim prugama na vratnom štitu, samo sprijeda zaobljenim stranama i mnogo na bliže primaknutim bazalnim crtama prvog nesraslog dorsalnog segmenta. *Amaurops Apfelbecki* čini se da je

time, što po dužini ima dvije pruge na vratnom štitu, srodan i sa *Amaurops exarata Baudi* (Act. R. Soc. Turin, XI., 1875., 242) od Gran Sasso d'Italia. Ali u ovoga se pruge na vratnom štitu kao u corsike straga završuju u šiljak, a bazalne crtice prvog nesraslog dorsalnog segmenta izmegju sebe su isto toliko udaljene kao od okrajka.

Od nagjenog kod Kastela Novog u južnoj Dalmaciji *Amaurops Kaufmanni* Ganglb. (Die Käfer von Mitteleuropa II., svez. 858.) razlikuje se nova vrsta veoma bitno po dužini izbrazdanim i na svakoj strani srednje linije isprutanim vratnim štitom.

U jedinog do sada nagjenog eksemplara *Amaurops Apfelbecki* nahode se umjesto normalnih bazalnih jamica po strani prvog nesraslog dorsalnog segmenta druge dvije sploštene, polukrugljaste ograničene uzvisine, široke kao mediarna poprečna rupa. Da li nam taj oblik valja smatrati individualnom anomalijom ili specifičnim karakterom, moći će se odrediti tek onda, pošto se još nagju dalji eksemplari.

Našao gospodin Viktor Apfelbeck u Hercegovini kod Neuma na moru.

Tychus bosnicus Ganglb. *(nov. spec.?).*

*? **Tychus nodifer*** Reitt. var. *bosnicus* Ganglb.

Tycho nigro simillimus, ♂ differt antennis aliter formatis. ♂ Antennae articulis 5° et 6° includentibus multo majoribus, globosis, 5° modice, 6° fortius incrassato. Trochanteres intermedii acute dentati. Metasternum postice late impressum. Segmenta ventralia abdominis haud impressa.

Tychus bosnicus vrlo je srodan sa *Tychus niger* Payk, ali u oči udara razlika u mužjaka ustrojstvom pipaka. U mužjaka *Tychus niger* je od srednjih članaka na pipcima sam peti vrlo udebljan. U ♂ *bosnicus* su pak dva srednja članka udebljana, peti i šesti, i to šesti znatno više od petog. Ustrojstvo ♂ u *Tychus bosnicus* ovako se može opisati: prvi članak cilindričan, od prilike za polovicu duži nego širi, drugi članak kratak i duguljast, nešto duži nego širi, uži nego prvi i nešto deblji od trećeg, treći je članak obratno koničan, nešto duži nego širi, četvrti do šestog članka krugljast, sve to deblji, četvrti jedva širi nego treći, nije širi nego duži, peti vrlo slab, šesti nešto jasnije poprečan, zadnji za više od polovice širi nego treći, sedmi i osmi članak kratak, gotovo dvojinom širi nego duži, mnogo uži od šestog članka, tri zadnja članka čine prema kraju sve to više udebljan buzdovančić, deveti članak mnogo širi nego osmi i nešto širi od šestog, kao deseti vrlo poprečan, zadnji članak jajolik, na kratko zašiljen. *Tychus bosnicus* možda od onoga *Tychus nodifer* Reitt. (Deutsche entomologische Zeitschrift 1849., 49) što ga je gospodin E. Brenske našao kod Hagios-Vlassis-a u Grčkoj u jednom jedincatom muškom eksemplaru, nije specifično različan.

U ostalom u nodifera ♂ ima peti i šesti članak pojednako udebljan, a četvrti je članak pipaka „nešto širi nego duži“, dok je u *bosnicus*-a nešto duži nego širi. Reitter misli, da je u nepoznate dojako ♀ *Tychus nodifer* predzadnji dorsalni segmenat kao u na blizu srodnog *Tychus caudatus* Reitt. (l. c. 49) od Zanta spram stražnjeg kraja produžen u klinastu grbu.

Tychus bosnicus našao je gospodin V. Apfelbeck kod Sarajeva u jednom jedincatom muškom eksemplaru.

Врсте из фамилије „Pselaphidae“[1]) (coleoptera),

нађене доселе у Босни и Херцеговини и у сусједним пограничним подручјима[2]).

Написао

музејски кустос **В. Апфелбек.**

A. Субфамилија: Pselaphinae.

I. Tribus: Faronini.

1. *Faronus Lafertei* Aubé. У долини Ричине (Омбла) код Дубровника (Reitter: „Deutsche entomologische Zeitschrift“ XXV., 181.).

II. Tribus: Euplectini.

Genus: Euplectus Thoms.

2. *Euplectus nitidus* Fairm. На Иван-планини код Сарајева по мени у касну јесен изрешетан из буковог листа. По Ганглбауеру („Die Käfer von Mittel-Europa“, св. II., стр. 783.) доселе само у јужној Француској, Корзики; по Шилском (Schilsky, „Deutsche entomologische Zeitschrift“ 1891., 154.) такођер у Мекленбургу.

3. — *Fischeri* Aubé (*Tischeri* Heer). Код Сарајера изрешетан.

4. — *brunneus* Grimm. Крешево, Хан Бегов (Босна), под лишћем, у долини Ставње код Сарајева у трулом дрвету.

5. — *Duponti* Aubé. Ту сам ријетку врсту на Иван-планини у октобру 1895. нашао дубоко под густим шушњем.

6. — *nanus* Reichenb. У долини Ставње код Сарајева у трулом дрвету у друштву са *Euplectus brunneus.*

---

[1]) Систематички распоред удешен је овдје по Ганглбауеру: „Die Käfer von Mittel-Europa“, свез. II., стр. 771.—854.

[2]) Овдје су наведене и све у сусједним далматинским подручјима прикупљене врсте, пошто се сусједни херцеговачки крајеви од оних фаунистички не разликују.

7. *Euplectus signatus* Reichenb. Билек (Херцеговина); код Метковића (Reitter: „Verhandlungen der zoologisch-botanischen Gesellschaft“, Беч 1880., 218.).
8. — *intermedius* Wollast. Код Кастела Новог под кором дрвећа (Reitter).
9. — *narentinus* Reitt. Код Метковића уз Неретву.
10. — *punctatus* Muls. У долини Ставње код Сарајева у трулом дрву.
11. — *Spinolae* Aubé *(Lethieryi* Saulcy *i. l. teste* Reitter: „Verhandlungen der zoologisch-botanischen Gesellschaft“, Беч 1880., 218.), Reitter: „Coleopterologische Ergebnisse einer Reise nach Croatien, Dalmatien und der Hercegovina im Jahre 1879.
12. — *tenebrosus* Reitt. По Рајтеру из мочварног шикарја код Книна изрешетан.
13. — *ambiguus* Reichenb. Код Сарајева (Врело Босне) и на Хутовом Блату (Херцеговина) по мени изрешетан.
14. — *minutissimus* Aubé. По мени на Мостарском Блату, по Рајтеру код Метковића и Книна под трулим биљкама прикупљен.

Genus: Trimium Aubé.

15. *Trimium cavicole* Reitt. По мочварама уз Неретву код Метковића (Reitter: „Verhandlungen der zoologisch-botanischen Gesellschaft“, Беч 1880., 219.).
16. — *Hopffgarteni* Reitt. Херцеговина, по Рајтеру код Дријена, по мени код Житомислића из лишћа изрешетан.
17. — *brevicorne* Reichenb. У околици сарајевској није риједак, var. *puncticeps* Reitt. у Херцеговини (Мостар, Јабланица, Домановић).

Genus: Pygoxyon Reitt.

18. *Pygoxyon lathridiiforme* Reitt. По госп. Ед. Рајтеру у лишћу међу распуклинама бридова код Дубровника и Придворја (Далмација), код Дријена (Херцеговина) и у Црној Гори прикупљен („Deutsche entomologische Zeitschrift“ 1881., 203.).
19. — *Apfelbecki* Ganglb. По мени на Иван-планини у октобру 1895. из дубоког шушња изрешетан.

III. Tribus: Trichonychini.

20. *Trichonyx sulcicollis* Reichenb. У једној колонији *Lasius bruneus* у старом дубу (код Сарајева) једноћ нађен.
21. *Amauronyx Maerkeli* Aubé. Код Сарајева (Врело Босне) и код Јабланице из лишћа изрешетан.

IV. Tribus Batrisini.

22. *Batrisus formicarius* Aubé. Уз *Lasius bruneus* у маховини старих дубова код Сарајева (Чевљановић у долини Ставње).
23. — *venustus* Reichenb. Код Сарајева (долина Ставње, Иван).
24. — *oculatus* Aubé. Херцеговина (Домановић).
25. *Amaurops Apfelbecki* Ganglb. Код Неума на мору (Херцеговина) по мени обретен, под дубоким шушњем.

V. Tribus: Bryaxini.

Genus: Bryaxis Leach. *(Bryaxis* sousgenre, *Rybaxis* Saulcy, *Rybaxis* Reitt.)

26. *Bryaxis sanguinea* Linn. На мочварним мјестима, често у великој множини, Босна (Дервент, Сарајево), Херцеговина (Мостар, Драчево).

Genus: Reichenbachia Leach. *(Bryaxis* Aubé.)

27. *Reichenbachia tibialis* Aubé. Домановић. По Рајтеру прикупљен уз мочваре код Книна и на дôњој Неретви.
28. — *Lefebvrei* Aubé. Домановић, Билек, Јабланица, Сарајево.
29. — *xanthoptera* Reichenb. Сарајево, Дервент, Јабланица.
30. — *tristis* Hampe. На Ивану близу малих врела у пијеску.
31. — *fossulata* Reichenb. По цијелом подручју има множина. var. *rufescens* Saulcy. На топлијим мјестима (Книн, Метковић, Домановић).
32. — *Helferi* Schmidt. Један ексемплар, не зна се с кога мјеста из збирке др. Хенша (Hensch, Увац или Домановић).
33. — *longispina* Reitt. Код Метковића (Reitter: „Verhandlungen der zoologisch-botanischen Gesellschaft“, Беч 1884., 68.).
34. — *transversalis* Schaum. Уз мочваре крај Неретве код Метковића (Reitter: „Verhandlungen der zoologisch-botanischen Gesellschaft“ Беч 1880., 214.).
35. — *narentina* Reitt. На дôњој Неретви (Рајтер, Беч, „Entomologische Zeitschrift“ 1890., 191.).
36. — *haematica* Reichenb. На мочварним мјестима у цијелом подручју: Дервент, Сарајево. Var. *perforata* Aubé у дôњој долини Неретве и код Книна (Рајтер).
37. — *juncorum* Leach. Код Сарајева.
38. — *nigriventris* Schaum. Код Домановића по мени у септембру год. 1895. прикупљен.

39. *Reichenbachia impressa* Panz. Код Домановића и Метковића.
40. — *antennata* Aubé. Дервент, Сарајево, Домановић, Метковић.

VI. Tribus: Bythinini.

Genus: Bythinus Leach.

Subgenus: *Bythinus* s. str.

41. *Bythinus puncticollis* Denny. Сарајево, Мостар, Увац.
42. — *armipes* Reitt. Нашао господин Рајтер у западној Црној Гори („Deutsche entomologische Zeitschrift“ 1881., 199.); такођер у Херцеговини и у јужној Далмацији (Reitter: „Verhandlungen der zoologisch-botanischen Gesellschaft“ Беч 1881., 502.).
43. — *bosnicus* Ganglb. („Die Käfer von Mittel-Europa“ II., 819.). По мени нађен на Иван-планини код Сарајева (под буковим шушњем).
44. — *nemilensis* Reitt. Нашао господин Рајтер код Немиле у Босни (1885. „Deutsche entomologische Zeitschrift“ 201.); ја сам нашао и код Сарајева.
45. — *nigripennis* Aubé. Код Сарајева по мени прикупљен.
46. — *Brusinae* Reitt. Код Сарајева (Иван, Озрен, Сић).
47. — *lunicornis* Reitt. У планинама око Сарајева (Иван, Игман) под буковим шушњем. По Ганглбауеру дојако познат само из Баната и Ердеља.
48. — *Burelli* Denny. У околици сарајевској није риједак; и у планини под буковим шушњем (Игман, Храснички стан).
49. — *kninensis* var. *sarajevensis* Apfelb. Мањи него *kninensis,* први чланак пипка краћи, други изнутра према врху подједнако стаљен, унутрашњи базални угао оштрокутан. У једној локви код Рељева (недалеко од Сарајева) већином по мени прикупљен.
50. — *securiger* Reichenb. На мочварним или влажним мјестима око Сарајева, Херцеговина (Рајтер).
51. — *acutangulus* Reitt. Код Сарајева. Рајтер прикупио једног мужјака из мокрог шиља траве украј снијега на Велеш-планини код Мостара („Verhandlungen der zoolog.-botanischen Gesellschaft“, Беч 1880., 215.).
52. — *nodicornis* Aubé. У планинама око Сарајева (Иван, Игман) под буковим шушњем.
53. — *Curtisi* Leach. Дервент, Сарајево, Блажуј, Озрен, Сић, Иван.
54. — *bulbifer* Reichenb. Сарајево, Домановић (Херцеговина), често уз мочваре украј дôње Неретве (Рајтер).

55. — *islamita* Reitt. (recte *islamitus* Ganglb.). Рајтер нашао је једног мужјака код Немиле у Босни („Deutsche entomologische Zeitschrift“ 1885., 201.).
56. *Bythinus femoratus* Aubé. Код Увца (у југоисточној Босни) прикупио господин др. А. Хенш.
57. — *Simoni* Reitt. На Игман-планини (Храснички стан) под шушњем јаворовим и буковим, мужјаци врло ријетки (између 50 ексемплара само три мужјаци). И два ексемплара var. *bulgaricus* Reitt. (мужјаци) с врло удебљаним бедрицама. У октобру 1895. нашао сам и на Ивану и у Преслици-планини (на херцеговачкој међи) у шуми Ланишћу неколико ексемплара, два мужјака и више женских те занимљиве врсте.
58. — *melinensis* Reitt. Код Мелина, недалеко од Кастела Новог у јужној Далмацији, нашао господин Рајтер („Deutsche entomologische Zeitschrift“ 1881., 196.).
59. — *dalmatinus* Reitt. Код Билека; по Рајтеру у јужном дијелу Херцеговине и у јужној Далмацији најобичнија врста.
60. — *crassicornis* Motsch. Дервент, Сарајево, Увац, Мостар. У Босни најобичнија врста.
61. — *bajulus* Hampe. Кастел Нови (Рајтер).
62. — *solidus* Reitt. Код Кастела Новог и Котора (Рајтер).
63. — *oedymerus* Ganglb. По мени обретен у Херцеговини; Мостарско Блато и Домановић под храстовим шушњем (Ganglbauer: „Die Käfer von Mittel-Europa“ II., стр. 832.).
64. — *pauperculus* Reitt. Обрео господин Рајтер код Немиле у Босни („Deutsche entomologische Zeitschrift“ 1885., 201.).

Subgenus: *Tychobythinus* Ganglb.

65. *Bythinus cavifrons* Reitt. На Мостарском Блату ја нашао у октобру год. 1895. једног мужјака. Врсту је описао Рајтер по једној женки, коју је нашао код Книна (Далмација). („Verhandlungen der zoologisch-botanischen Gesellschaft“, Беч 1880., 214.). Мужјак доселе не бијаше познат. По једној писменој виjести мога милог пријатеља госп. кустоса Л. Ганглбауера чини та врста са *Bythinus Ottonis* Ganglb. од Нижидерског језера подврсту *Tychobythinus* Ganglb. (nov. subgen.). Глава на дôњој страни са два чуњаста *(cavifrons)* или дугуљаста трнолика *(ottonis)* наставка; први чланак на пипцима дугуљаст на облик стапке, четврти чланак на замјерке *(cavifrons)* или битно *(ottonis)* већи него трећи и пети.

Subgenus: *Bythoxenus* Motsch.

66. *Bythinus Apfelbecki* Ganglb. („Die Käfer von Mittel-Europa" II., 834.). Под дубоким шушњем на Иван-планини ја нашао („Deutsche entomologische Zeitschrift" 1881., 198.).
67. — *scapularis* Reitt. По господину Рајтеру нађен код Дубровника и Дријена на уласку велике јаме (Херцеговина. „Deutsche entomologische Zeitschrift" 1881., 189.).

Genus: Tychus Leach.

68. *Tychus rufus* Motsch. Босна (Сарајево, Увац), Херцеговина (Билек, Неум на мору, Житомислић); и var. *puncticollis* Reitt. (Увац); var. *morio* Reitt. по Рајтеру („Deutsche entomologische Zeitschrift" 1881., 183.) код Дријена (Херцеговина) и код Кастела Новог (Далмација).
69. — *hirtulus* Reitt. Прикупио господин Рајтер код Метковића и Книна, ја на Мостарском Блату (октобра 1895.).
70. — *niger* Payk. У свем подручју; код Сарајева и var. *dichrons* Schmidt.
71. — *dalmatinus* Reitt. Босна (Сарајево, Дервент), Херцеговина (Мостар, Драчево, Хутово Блато). Господин Рајтер обрео код Книна („Verhandlungen der zoologisch-botanischen Gesellschaft", Беч 1880., 217.).
72. — *monilicornis* Reitt. Један мужјак код Сарајева; више експлара од Житомислића (Херцеговина), Мостара, Хутова Блата, Домановића. Обрео господин Рајтер код Метковића („Verhandlungen der zoologisch-botanischen Gesellschaft", Беч 1880., 217.).
73. — *bosnicus* Ganglb. Код Сарајева ја обрео.
74. — *Ganglbaueri* Apfelb.[1]). Код Мостара (Мостарско Блато) ја обрео.

VII. Tribus: Pselaphini.

Genus: Pselaphus Herbst.

75. *Pselaphus longicornis* Saulcy. Код Драчева (Херцеговина).
76. — *Heisei* Herbst. Код Сарајева није риједак.
77. — *dresdensis* Herbst. По Рајтеру („Verhandlungen der zoologisch-botanischen Gesellschaft" 1880., 216.) појединце уз мочваре украј Неретве.

[1]) Опис те нове врсте слиједи у будућем броју, пошто је тип (мужјак unicum) ради испоређења разаслан и овај час није при руци.

VIII. Tribus: Ctenistini.

Genus: Chennium Latr.

78. *Chennium bituberculatum* Latr. Један сам експлар прикупио код Сарајева 7. марта у једној колонији *Tetramorium caespitum*.
79. *Chennium Steigerwaldi* Reitt. Један експлар ове само једноћ (по господину Штајгервалду код Госпића у Хрватској) уловљене врсте нашао сам у једном мравињаку под једним каменом код Сарајева.

Genus: Ctenistes Reichenb.

80. *Ctenistes palpalis* Reichenb. У цијелом подручју.

IX. Tribus Tyrini.

81. *Tyrus mucronatus* Panz. Под влажном кором букових пањева код Сарајева (долина Ставње, Иван, Крешево); риједак.

Б. Субфамилија: Clavigerinae.

Genus: Claviger Preyss.

82. *Claviger longicornis* Müll. У марту у мравињаку код Сарајева.
83. — *testaceus* Preyssl. Као пређашњи код Крешева.
84. — *nitidus* Hampe. У прољећу (једноћ у великом броју in copula) код Сарајева у мравињацима. Међу њима и по господину Рајтеру код Јабланице у Херцеговини прикупљена и као nova species описана форма *Kaufmanni* Reitt. (Беч, „Entomologische Zeitschrift" 1894., 299.), која се од типичне форме разликује посве равним дном дорзалне рупе абдоменса, те се не може одржати као врста.

Prilozi povijesti podunavskih krajeva.

Piše

Karlo Patsch.

I.

K upravi ilirske carine[1]).

Kod Partschinsa (zapadno od Merana) nagjen je čuveni oltar Diane C. I. L. V 5090, sa znamenitom viješću, da ga je sagradio *Aetetus, p(rae)-p(ositus) stat(ionis) Maiens(is quadragesimae) Gall(iarum)*. Pošto su se u *Subsabione*[2]) — Seben našli natpisi službenika T. Julija Saturnina, poznatoga konduktora *publicum portorii Illyrici*[3]), te je tu dakle bila štacija ilirske carine, a povrh toga Appian Illyr. 6. veli[4]), da se je ilirska carina pobirala od izvora Dunava do ušća, to Mommsen C. I. L. III str. 707. (isp. C. V str. 543.) sudi, da se pod tom *statio Maiensis* misli u itinerariju Antonini spomenuta i kod Maienfelda u dolini Rajna (dakle vrlo daleko od Partschinsa) lokalizovana *Magia*, makar da, kako on sam naglašuje, to mjesto ne leži na galskoj megji, nego „dobar komad dalje naprijed u Raetiji".

Tome se je identifikovanju s punim pravom prigovorilo[5]), pošto je tik samog nahodišta are same spisom *vita Corbiniani* od Arbea zasvjedočen jedan *castellum Maia* (kod Maienfelda Magia!), kome „ime u današnjem Meranu i (Ober-)Maisu živi" (Jung).

Ostaje dakle i nadalje ta poteškoća, što na istoj megji imamo dvije štacije, koje pripadaju dvama različitim carinskim područjima, — u Partschinsu jednu štaciju XXXX. Gall. i u Sebenu jednu p. p. Illyr. — a ipak su obje u jednoj provinciji, ova pak, Raetia, ima da pripada ilirskom području.

---

1) Isp. „Röm. Mittheilungen" VIII., str. 192. i d.

2) O imenu isp. J. Jung: „Römer und Romanen in den Donauländern" str. 29., primj. 1.

3) C. I. L. V 5079, 5080. U n. 5081 spomenuti *Mercurialis Aug. n. vi[l(icus)]* biće da je carinarski činovnik, i to iz vremena pobiranja carine po državi.

4) τὸ τέλος .... ἀπὸ ἀνίσχοντος Ἴστρου μέχρι τῆς ποντικῆς θαλάσσης, ὑφ' ἓν ἐκμισθοῦσι καὶ Ἰλλυρικὸν τέλος προςαγορεύουσιν.

5) Ch. Müller: „Ptolemaeus" I., str. 278., isp. Jung na dr. mj. str. 28., primj. 3. A. Zingerle: „Zur Majafrage" str. 3. i d. Marquardt-Dessau St. V. str. 272., primj. 6. bili su s tim suglasni, ali u novije vrijeme veli Dessau I. L. S. uz 1561: *„stationis nomen servaverunt vici Ober-Mais et Unter-Mais, siti prope Meran"*.

Pita se prije svega, da li oba ta mjesta odista leže na megji jedne provincije. Po karti Corpusa (tab. IV.) stoji to doduše, pošto ovdje retsko-norička megjašna crta prolazi izmegju Toblacha i Innichena. Ali su ti krajevi ovdje očevidno krivo podijeljeni, pošto još jedan u Sonnenburgu, zapadno od Brunecka u Pusterthalu nagjeni miljokaz C. III 5708 „*ab Ag(uonto)*“ broji, *Aguontum* pak u Noriku leži[1]), te dakle i Sonnenburg mora biti u Noriku. U C. III str. 693. je taj kao i tri druga miljokaza, nagjena na liniji Innichen-Sonnenburg, 5705.—5707., u istinu sasvim pravo zabilježen megju noričkim. Ali nam se ne treba zaustaviti kod Sonnenburga, to mjesto nije tako markantno, da ono bude megjašna štacija. Produžimo noričku megju ne za dugo, samo do ušća Rienze u Eisacku, ta oba mjesta, Partschins i Seben nemamo više na megji jedne provincije[2]); pa ako nadalje uzmemo, da je Raetia pripadala *quadragesimi Galliarum,* onda je poteškoća u pogledu štacije XXXX, Gall. kod Mais-Merana riješena. Appianov je izvještaj na ovome mjestu, gdje on govori o ilirskom carinskom području, posve općenit, on je samo htio da predoči velik obim onoga skupa zemalja, koji se je nazvao *Illyricum,* pa je za to uzeo izvor i ušće Dunava kao tačke, svakomu poznate. Kako je on slabo poznavao podunavske zemljė i naročito Raetiju, to pokazuje Illyr. 29., gdje on o ratu protiv Rećana pod Augustom ništa nezna: *οὐδὲν ηὗρον ἴδιον ἐς Ῥαιτοὺς ἢ Νωρικοὺς γενόμενον*[3]).

Raetia je inače u mnogom pogledu mnogo više dio galskog nego ilirskog područja. „Sudbina Raetije tako je tijesno spletena s onom gornjo-germanske provincije, da se u tom pogledu možemo pozvati i na prijašnji prikaz“, kaže Mommsen R. G. V^3 str. 178. U vojničkom pogledu pokazuje se taj priključak raznim načinom. Po Tacitu ann. I, 44. šalje *Germanicus* veterane legije I i XX u Raetiju „*specie defendendae provinciae ob imminentis Suebos*“; retski narodni ustanak povlači se u godini vladanja četvorice careva u pobune gornje Germanije; opeke u Strassburgu štacijonirane legije VIII Augusta nahode se na retskom zemljištu[4]) i t. d. U gladiatorskim poslovima činila je Raetia zajedno s Galijom, Britanijom, Hispanijom i objema Germanijama jedno upravno područje, isp. C. I. L. III 249[5]).

[1]) Isp. Mommsen C. III, str. 707.

[2]) Potvrdu za to, da se je Noricum dalje na zapad prostirao, nego što se je dosele uzimalo, nalazimo i u vjestima o pohodu Kimbara. Ovi su u Italiju išli preko Brennerskog klanca (G. Zippel: „Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus“ str. 118 , 156 , d. 272. Mommsen: „Röm. Geschichte“ II.^{7}, str. 185.), a taj kraj Plutarch (Marius 15) isto tako kao Florus (I, 38. isp. Zippel na spom. mj. str. 119.) označuje noričkim. Zippel je iz tih navoda već povukao zaključak, da se je „noričko ime u prijašnja vremena dalje protezalo“. Što je vrijedilo u prijašnje, dakle u predrimsko doba, ne treba da je poslije postalo drugojačije. Rimljani su se pri svome podjeljivanju osvrtali na prilike, koje su postojale prije njihova dolaska.

[3]) Ta sumnja o istinitosti Appijeve bilješke nije nova, isp. Marquardt R. St. V. II^2, str. 295., primj. 14.

[4]) Isp. Zangenmeister i Hirschfeld na C. I. L. III 11.991 i S. 1851.

[5]) Hirschfeld V. G. str. 181., primj. 4. Mommsen St. R. II^3, str. 1071., primj. 2.

Nadalje po C. I. L. III 6075 (isp. Mommsen, St. R. II^3, str. 1030. primj. 3.) nije pripadala noričko-panonsko-gornjomezijskom poštanskom području[1]).

Na zapadnoj megji Raetije nije se dosad, što je vrlo važno, posvjedočila nikoja štacija ilirske carine. Štacija *quadragesimae Galliarum* u Turicumu[2]), ne smije se navoditi protiv naše gornje teze, jer su pojedini provincijalni kotari jednog carinskog područja opet bili razdijeljeni pregradama; epistrategije egipćanske u tom su pogledu ponovno istaknute, a za Illiricum izrečeno je to „Röm. Mittheilungen“ VIII., str. 196.

Raetia je dakle pripadala publicumu *quadragesimae Galliarum,* kao male alpinske procuratorske provincije, *Alpes maritimae* i *Alpes Cottiae*[3]).

[1]) Čini se, da je u jedan kotar bila združena s Belgicom i objema Germanijama, jer po C. I. L. VI 1624 = XIV 170 (isp. C. VI 1641) Lugdunensis, Narbonensis i Aquitannica sami stoje pod jednim praefektom vehiculorum. Po Hirschfeldu V. G. str. 102. činila je „istina Belgica sa duae Germaniae popunbeni kotar“ rečenih triju Galija Ali to bi se izrazilo i u naslovu direktora.

[2]) Mommsen: „Die Schweiz in röm. Zeit“ str. 8. Hermes XVI., str. 493. d. C. III, str. 707. Magia će u buduće svakako morati otpasti.

[3]) Isp. „Štacije u Pedu“ (C. I. L. V 7852 = Dessau 1854), Saluzzu (C. V 7643) i Avilianu (C. V 7209, 7211, 7213, 7214). Za Vallis Poenina isp. Cagnat: „Étude historique sur les impôts indirects chez les Romains: stations du portorium entre l'Italie et les Gaules.“

Средовјеки натпис у Которцу.

Приопћио

кустос др. **Ћиро Трухелка.**

Сарајевско поље обилује старим споменицима. Осим римских останака око Врела Босне, Осијека и Илице, за тим предисторијских слојева, који се простиру од Војковића до Бутмира имаде ту и доста споменика из средњега вијека.

Ови су споменици понајвише гробнице с повеликим мраморовима, а нанизаше се у читаве некрополе око Војковића, Добриње и Которца на југоисточном крају сарајевског поља.

Мраморови су обично глатко отесани, али има и такових, који су неотесани. Само један међу њима има натпис.

Тај се стећак налази на „Црначком гребљу“ под Илињачом у Которцу, гдје имаде 10 стећих мраморова а око 30 мање више утонулих плоча.

Стећак је 230 *cm* дугачак, 150 *cm* широк, 111 *cm* висок. На горњој страни имаде кров, који је на шљемену нешто сплоштен. На једној страници крова, почимљући тик повора шљемена имаде натпис у 5 редака.

Натпис је врло оштећен, киша га је испрала а маховина прикрила, тако да је лако проћи крај њега и неопазивши слова. Проучавајући га међутим дуље времена, кад ми се око свикло на њ, бијаше ми могуће прочитати га свега, осим задње ријечи у првом реду, која је одбијена.

Натпис гласи:

+ ѦСЄ ЛЄЖИ БОГЬЧИНЬ КЬНЄЗА СТИПЬКА
Ѹ . . . ЧИ(КА?) СИНЬ НА СЬВОѢОИ ЗЄМЛИ
И ПЛЬЄМЄНИТОИ. ДРѪЖИНО ЖАЛИТЄ МЄ
МЛАДЬ СИ СЄГА СВИТА ОТИДОХ ВАС ДЬНЬ
БИХЬ Ѹ МАИКЄ
ѦСЄ ПИСА ѸГАРАКЬ.

То јест: *„Асе лежи Бог'чин' к'неза Стип'ка О* (или) *У . . . чи[ка] син' на с'војој земли на племенитои. Дружино жалите ме: Млад' си* (мј. *са*) *сега свита отидох. Вас д'н' бих' у маике. Асе писа Угарак.“*

Натпис истиче се овим особинама: Слово ь сувише се употребљује у ријечима КЬНЄЗА, СЬВОѢОИ, ПЛЬЄМЄНИТОИ; слово ѣ означује једанпут *ј* (СЬВОѢОИ), а у трећем ретку оно СИ ваљда је погрјешно мјесто СА или СЬ: СА СЄГА СВИТА.

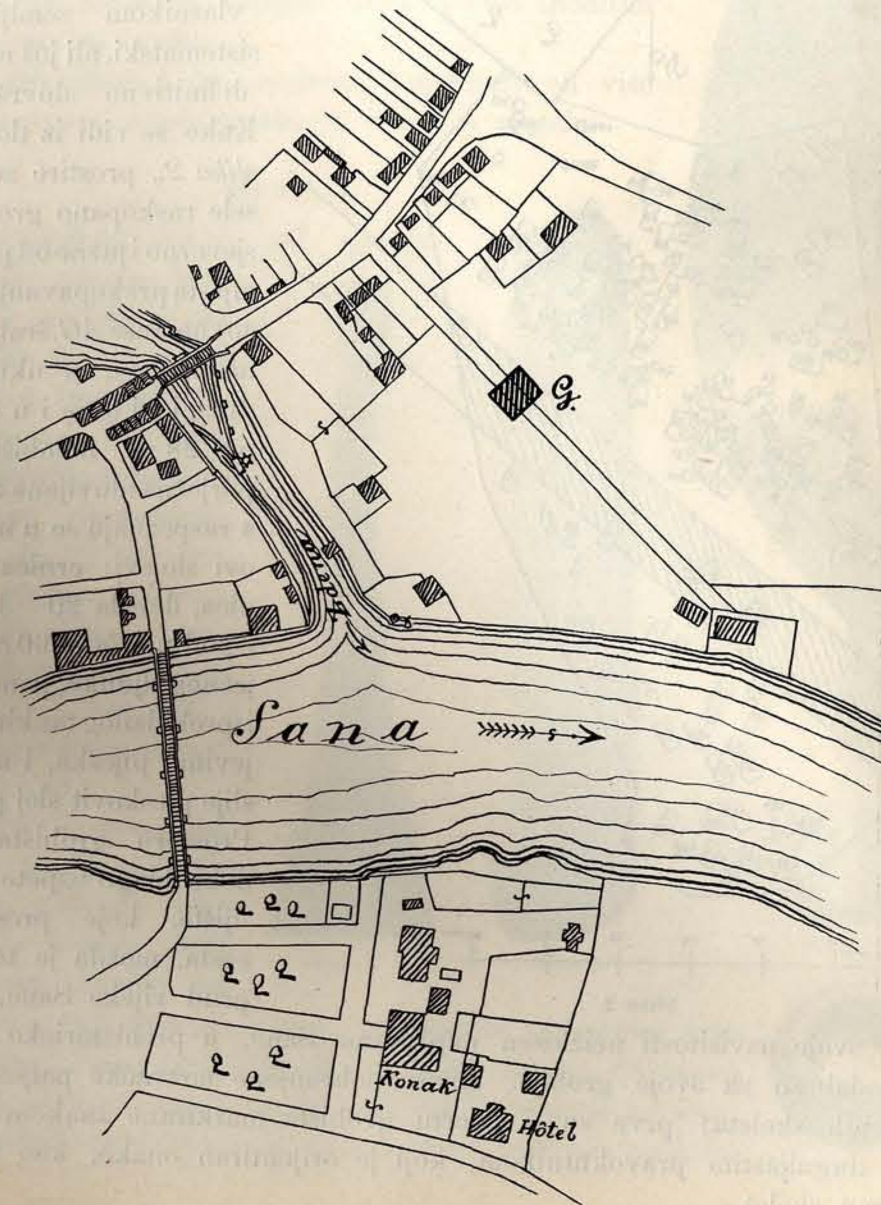
Натпис је важан, јер по њему дознајемо за до сада непозната писца Угарка и за кнеза Стипка, кому је на жалост презиме у натпису оштећено.

Nekropola ravnih grobova kod Sanskog mosta.

Piše

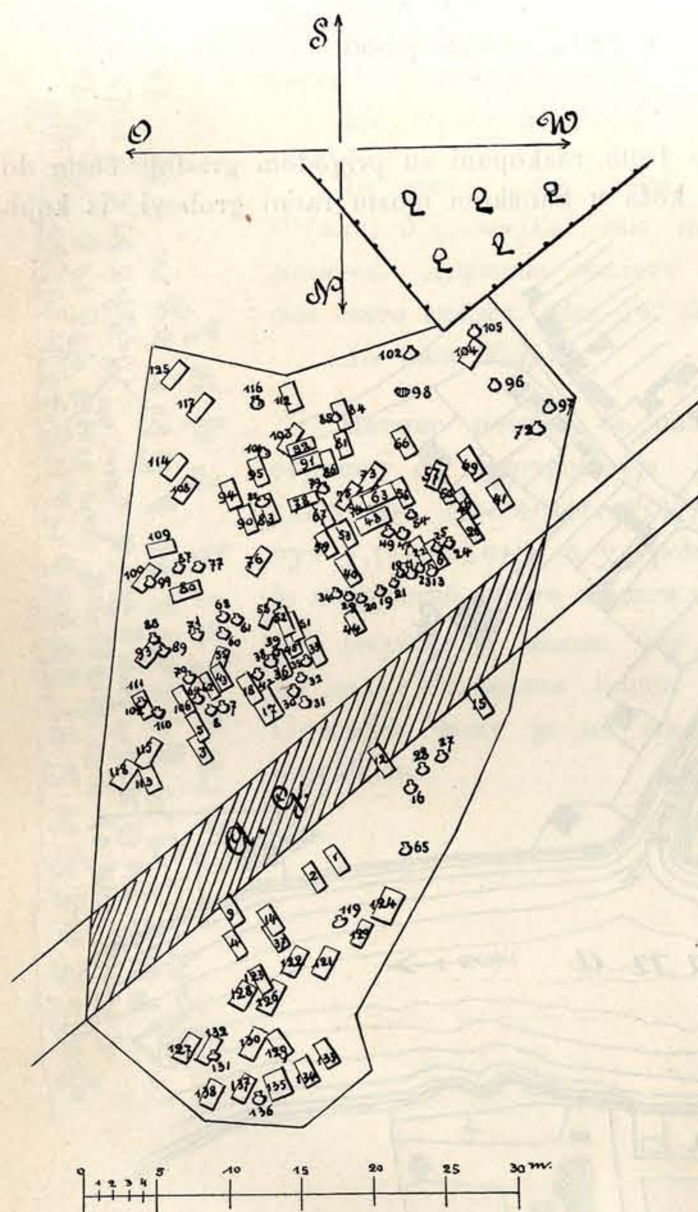
Franjo Fiala, muzejski pristav.

Kasno u ljetu godine 1895. raskopani su prigodom gradnje ceste do nove klaonice i sušionice koža u Sanskom mostu ravni grobovi, iz kojih

Slika 1.

su prilozi s izvještajem tamošnjeg kotarskog ureda i s jednim tlocrtom nahodišta, *slika 1.,* poslani zemaljskom muzeju u Sarajevu. Na priklopljenom je tlocrtu nahodište označeno pismenom *G.* S pogledom na veliku vrijednost priposlanih nagjenih tipova odregjen je izvjestitelj na temelju naloga visokog ministarstva, da na samu mjestu nastavi prekopavanje. U drugoj polovici mjeseca oktobra 1895. nastavljeni su radovi u sporazumu s vlasnikom zemljišta sistematski, ali još nijesu definitivno dovršeni. Kako se vidi iz tlocrta, *slika 2.,* prostire se dosele raskopano grobište sjeverno i južno od prvog mjesta prekopavanja, cestovne trase *AG,* šrafirane na tlocrtu, u ukupnoj dužini od 60 *m* i u širini od 28 *m.* Zemljište je porječna aluvijana Sane, a raspoznaju se u njemu ovi slojevi: crnica oranica, debela 20—30 *cm,* ispod nje 50—60 *cm* riječnog šljunka, ponegdje isprekidanog tankim slojevima pijeska, i najposlije pjeskovit sloj gline. Prostoru grobišta podoba blago uspeto zemljište, koje presijeca cesta, možda je to star prud rijeke Sane, koji je zbog svoje uzvisitosti neizložen naplavama Sane, u prehistoričko doba narod odabrao za svoje groblje. Bijaše pohranjene mrtvačke paljevine i sahranjenih skeleta; prve su u nacrtu grobišta markirane znakom žàre, potonji duguljastim pravokutnikom, koji je orijentiran onako, kao što je orijentiran skelet.

Slika 2.

Ovdje slijedi izvještaj o nahogjajima, a na kraju ovoga biće u formi resumea istaknuti opći rezultati i gledišta, do kojih se je došlo na temelju pretraživanja grobišta.

Izvještaj o nahogjajima.

Grob 1.

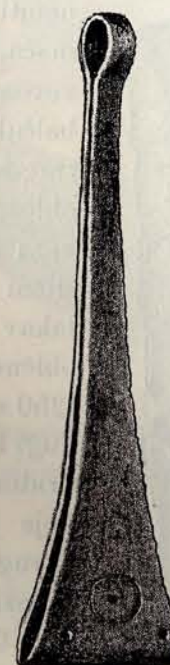
Dubljina 0·7 *m;* od sjeverozapada prama jugoistoku orijentiran skelet. U predjelu pojasa ležali su fragmenti željezne savijene noževe oštrice, a na desnoj strani željezni, lovorovu listu slični, 66 *mm* dug i 54 *mm* širok kopljani šiljak s vrlo izrazitim povorom po sredini.

Pri glavi i pri nogama fragmenti od više findžanima i zdjelama sličnih ilovastih posuda.

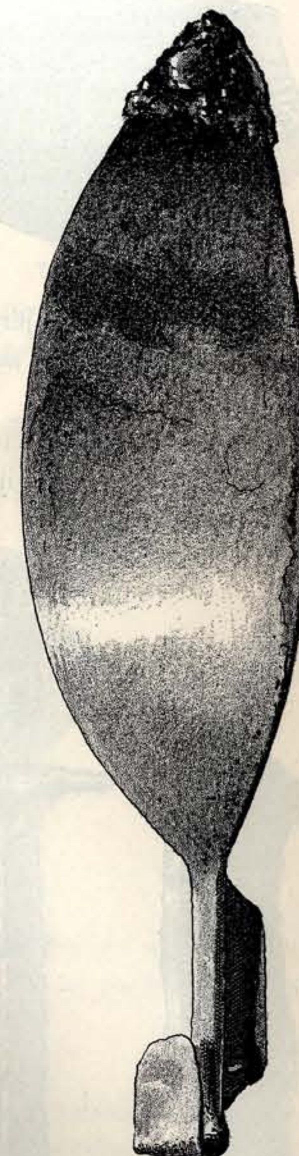
Grob 2.

Dubljina 0·4 *m;* od sjeverozapada prama jugoistoku orijentiran skelet. Na prsima mu je nagjena fragmentarno sačuvana broncana certoška fibula sa 37 *mm* širokom stremenkom, *slika 3.,* $^1/_1$ nar. vel., pri pojasu broncana pinceta, *slika 4.,* $^1/_1$ nar. vel., broncana bobica, *slika 5.,* $^1/_1$ nar. vel., i probušen brus, *slika 6.,* $^1/_1$ nar. vel.

Pri nogama kostura ležali su fragmenti željeznih okovica sa korica, šiljak željeznog sjekača, zataknut u željeznim koricama, obavijenim ostancima neke tkanine, i fragmenti željeznih kopljanih šiljaka. Cjevanica bila je odjevena knemama od pruživog broncanog tenećeta, sa plastički patvorenom formom koljena, 480 *mm* visokim,

Slika 4.

Slika 6.

Slika 3.

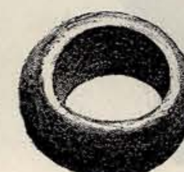
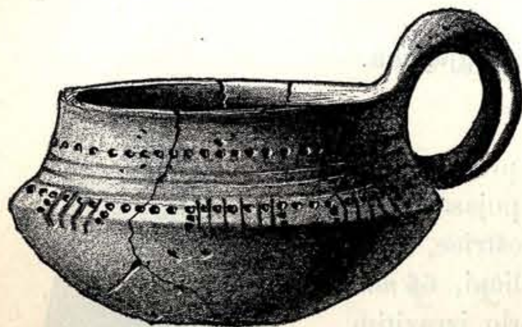

Slika 5.

tabla I., $^1/_3$ nar. vel. Od rbina, kojih je bilo od pet ilovastih posuda po prilici, mogla se je samo u *slici 7.,* $^1/_2$ nar. vel., naslikana jednoruka zdjelica rekonštruisati. Dekoracija te rukom gragjene posude dosta je jednostavna i nemarno izragjena; nasred grlice optočena nîzom utisnutih tačaka; drugi isto takav podno grlice mjestimice prekinut koso namještenim paralelnim crtama, i sve to reprezentira isto tako jednostavan, kao i monoton motiv dekoracije.

Slika 7.

Zdjelica ima ove dimenzije: Visina 57 *mm,* premjer pri zjalu 90 *mm,* premjer dna 43 *mm* i najširi premjer trbušine 110 *mm.*

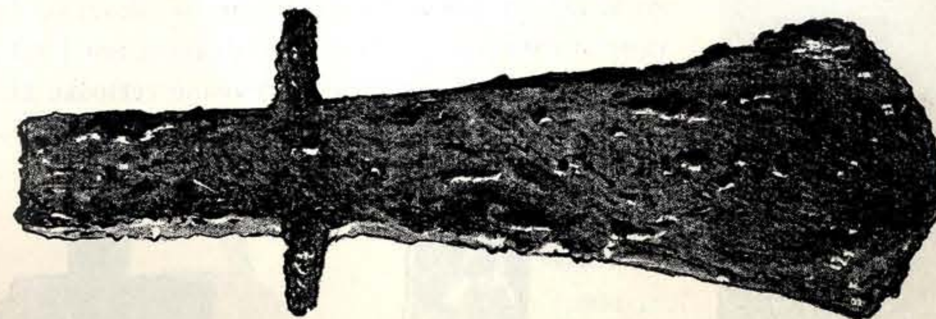
Grob 3.

Dubljina 0·75 *m;* od sjeverozapada prama jugoistoku orijentiran kostur s ovim prilozima: Dvije male željezne oštrice, *slika 8.,* $^1/_1$ nar. vel., fragmenti željeznog dvosjeklog mača, oštrica s jakim povorom po sredini, otpornjak, balčak, na kome se vide tragovi drveta, kojim je bio obložen, *slika 8 a,* $^1/_3$ nar. vel.; željezni, lovorovu listu slični kopljani šiljak, isto takav 520 *mm* dug, s neobično produženim tulcem (250 *mm*), željezni, 510 *mm* dugi kopljani šiljak s četverobridim kopljanim željezom, koje je od tulca odijeljeno okruglom jabukom, jedne željezne korice od kopljišta, na dȏnjem kraju šuplje, *slika 9.,* $^2/_3$ nar. vel., željezni plosnati kelt, 181 *mm* dug i 53 *mm* najveća širina oštrice *slika 10.,* $^2/_3$ nar. vel., jedna željezna šipka, razni željezni fragmenti, šest broncanih

Slika 8. Slika 8 *a.* Slika 9.

kolutova, dvije pulkaste broncane okovice, sve valjda od prepasača i cilindričan probušen brus.

Slika 10.

Osim fragmenata od tri zdjeličaste ilovaste posude nagjena je pri nogama skeleta dvoruka zdjela od ilovače, oličena grafitom, *slika 11.,*

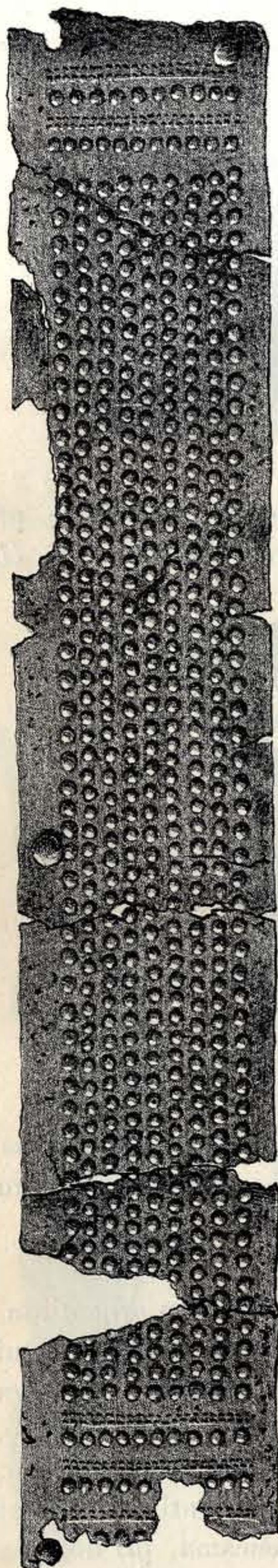

Slika 11.

$^1/_3$ nar. vel.; s ovim dimenzijama: visina 125 *mm,* premjer pri zjalu 197 *mm,* premjer okruglog, uvijenog dna 58 *mm,* premjer na najširem mjestu trbušine 245 *mm.*

Grob 4.

Dubljina 0·6 *m;* skelet od sjeverozapada prama jugoistoku orijentiran, s ovim prilozima: Jedan željezni, 620 *mm* dugi, lovorovu listu slični kopljani šiljak, jedan savijen željezni nož s koricama drška od jelenova roga, *slika 12.,* $^1/_1$ nar. vel., fragmenti male, željezne noževe oštrice, željezna šipka, *slika 13.,* $^1/_1$ nar. vel. i pripadala je pojasu ili prepasaču, broncana pinceta, probušen brus i različiti željezni fragmenti. Pri glavi kosturovoj nagjene su dvije male ilovaste zdjelice s ručicama, pri nogama njegovim fragmenti od lonca i jedne zdjele.

Slika 14.

Grob 5.

Vrlo plitak, plugom posve razoran skeletni grob. Osim jedne tanke broncane okovice, iskovane na odskok, *slika 14.*, 410 *mm* duge i 66 *mm* široke, i jednog fragmenta broncane certoške fibule, nije nagjeno nikakih rukotvora.

Slika 12.

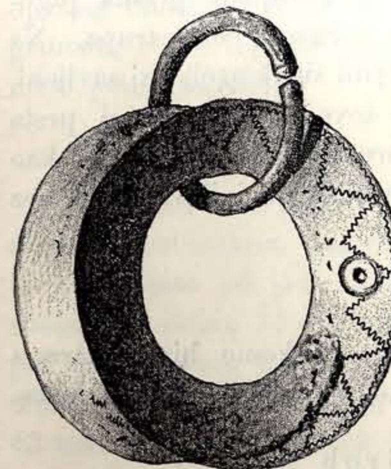

Slika 13.

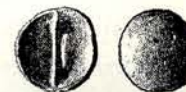
Grob 6.

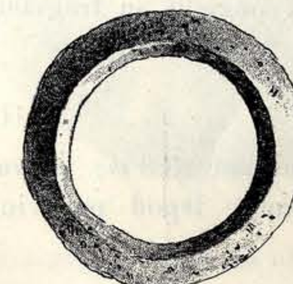
Dubljina 0·8 *m;* skelet orijentiran od sjeverozapada prama jugoistoku. Pri glavi, blizu ušiju dva privjeska od bronca, *slika 15.*, $^1/_1$ nar. vel.,

koji se mogu smatrati ili naušnjacima ili privjescima iz pletenica. Sastoje od dva odsječena šuplja čunja, koji su gornjim površinama priudešeni jedan uz drugi; unutrašnja je strana gravirana.

Provučena karika od broncane žice, služila je za provlačenje kroz resicu od uha ili kroz pletenicu. 85 komada dugmeta od ljevenog bronca, *slika 16.*, $^1/_1$ nar. vel., premjer 11 *mm* i 28 komada isto takih sa 6 *mm*

Slika 15.

Slika 16.

Slika 18.

Slika 17.

premjera, koja su nagjena pri glavi, biće valjda od nekakog nakita, koji se je nosio na glavi.

Dvostruka bočka od broncane žice, *slika 17.*, $^1/_1$ nar. vel., ležala je na prsima, plosnat kolutić od ljevenog bronca, *slika 18.*, $^1/_1$ nar. vel, pri pasu kosturovu. Ukraj nogu jednoruka ilovasta zdjelica i fragmenti od dvije manje zdjelice.

Grob 7.

Dubljina 0·3 *m;* velika žàra s mrtvačkom paljevinom, gornji dio na žalost plugom posve razmrskan. Bez priloga.

Grob 8.

Dubljina 0·4 *m;* velika žàra s mrtvačkom paljevinom, ne može se više rekonštruisati. Od priloga broncan jezičac od fibule i broncan špiralni gajtan.

Grob 9.

Dubljina 0·75 *m;* razvaljen skeletni grob. Broncan kolutić i fragmenti ilovastog lončića.

Grob 10.

Dubljina 0·25 *m;* fragmenti velike žàre s mrtvačkom paljevinom, s malim ilovastim pršljenom i s fragmentima ilovaste zdjelice s ručicama.

Grob 11.

Dubljina 0·3 *m;* ostanci žàre s mrtvačkom paljevinom, uz nju fragmenti ilovastog lonca i jedne zdjelice.

Grob 12.

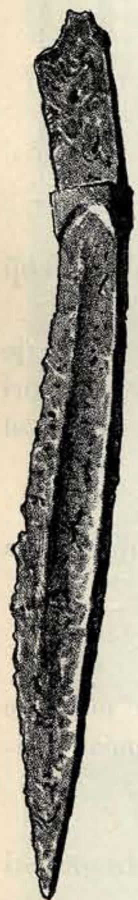
Dubljina 0·95 *m;* kostur, orijentiran od sjeveroistoka prama jugozapadu. Glava bijaše obrnuta na istok, ruke pružene duž trupa. Na lijevoj strani ležao je željezni 425 *mm* dugi kopljani šiljak, željezni savijeni, 340 *mm* dugi sjekač i željezna okovica od noževa drška. Ukraj prsta lijeve ruke nagjen je probušen cilindričan brus i željezna šipka, kao *slika 13.* Pri glavi nagjeni su fragmenti ilovaste zdjele i ilovast vrč bez ručica, ukraj nogu dvoruka zdjelica.

Grob 13.

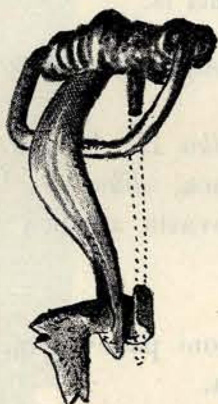
Dubljina 0·3 *m;* razvaljen grob, u kome bijaše žàra s paljevinom. Ispod paljevine fragmenti male ilovaste zdjelice.

Grob 14.

Dubljina 0·7 *m;* skelet od jugoistoka prama sjeverozapadu orijentiran. Na lijevoj strani dva željezna rtom prama sjeverozapadu obrnuta kopljana šiljka na oblik lovorovog lista, jedan 490 *mm,* drugi 330 *mm* dug; na istoj strani u visini prsiju željezni, slabo savijeni, 340 *mm* dugi sjekač sa širokim krvnim žlijebom na oštrici, *slika 19.,* $^{1}/_{3}$ nar. vel., na prsima broncana prsobranasta certoška fibula s konjskom glavom pri nogama, *slika 20.,* $^{1}/_{1}$ nar. vel., i 457 malih broncanih dugmeta, vidi *sliku 16.,* valjda s neke vrste oklopa. Pri pásu nagjena je jedna željezna šipka, ovalna broncana okovica, broncana pinceta i kratka, široka, željezna noževa oštrica. Desno ukraj glave bijahu fragmenti crveno pečene ilovaste zdjelice s ručicama, ukraj nogu nagjeni su fragmenti plitke zdjele, jednoruka i jedna dvoruka neukrašena zdjelica, jednoruka zdjelica, *slika 21.,* $^{1}/_{2}$ nar. vel.,

Slika 19.

Slika 20.

Slika 21.

visina 38 *mm,* premjer pri zjalu 60 *mm,* premjer dna 30 *mm,* i jedna zdjelica, na njoj ansa cornuta i bradavičast ukras uokolo trbušine, *slika 22.,* $^{1}/_{2}$ nar. vel., visina 65 *mm,* premjer pri zjalu 90 *mm,* premjer pri dnu 29 *mm.*

Grob 15.

Dubljina 0·6 *m;* fragmenti dječijeg skeleta. Prilozi: broncan grumen, rbine ilovaste zdjelice i male jedne zdjeličice.

Grob 16.

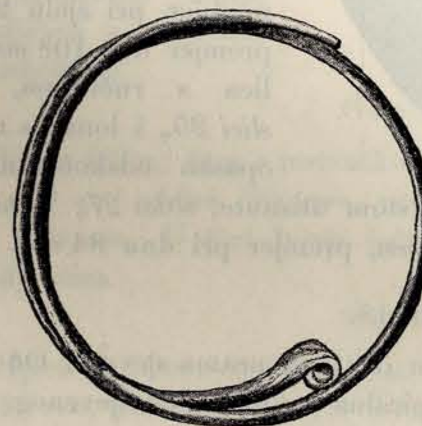
Dubljina 0·3 *m;* razbijena žàra s mrtvačkom paljevinom. U žàri bijaše još jedan lončić s ručicama, visina 77 *mm,* premjer pri zjalu 45 *mm,* najveći premjer trbušine 78 *mm,* premjer dna 43 *mm,* fragmenti zdjelica i željezni kopljani šiljak na oblik lovorovog lista.

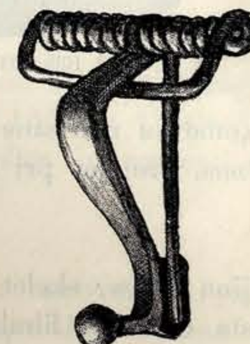
Slika 22.

Grob 17.

Dubljina 0·9 *m;* dva od juga prama sjeveru orijentirana skeleta, jedan od žene, drugi od djeteta. Ukraj ženinog kostura nagjena je jedna grivna od broncane žice, na jednom kraju splošteno iskovane i usukane,

Slika 23.

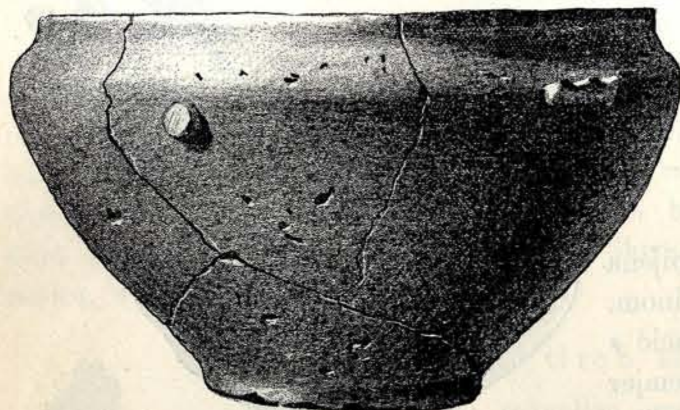

Slika 24.

slika 23., $^{1}/_{1}$ nar. vel., tri čitave prsobranaste certoške fibule od ljevenog bronca, *slika 24.,* i fragmenat od takve fibule. Oko glave rasuto ležalo je osam modrih gmiza, tri jantareva zrna, 23 žute emaljne bobice, jedna

takva s modrim, bijelo obrubljenim očnim pjegama i jedna isto takva sa četiri bradavičasta nastavka po stranama.

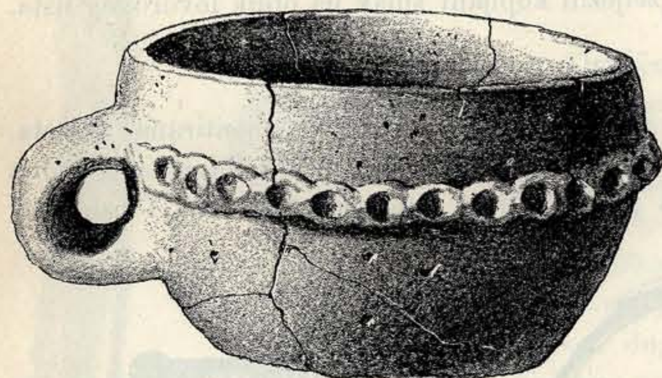
Lijevo od glave bijaše zdjelica s ručicama sa čislom dugmetastih nastavaka duž trbušne linije okićena, *slika 25.*, $^1/_2$ nar. vel., visina 60 *mm*, premjer pri zjalu 70 *mm*, premjer pri dnu 35 *mm*, najveći premjer trbušine 90 *mm*, pri nogama nagjena visoka zdjela sa dvije stremenaste ručice i sa dva diametralno jedan naprama drugomu postavljena dugmetasta nastavka, *slika 26.*, $^1/_3$ nar. vel., visina 163 *mm*, premjer pri zjalu 250 *mm*, premjer dna 108 *mm*, zdjelica s ručicama, slična *slici 25.*, i lonac s ručkom, opasan odskočenim obručem, na kome su nanizane rupice, prstom utisnute, *slika 27.*, $^1/_2$ nar. vel., visina 80 *mm*, premjer pri zjalu 125 *mm*, premjer pri dnu 84 *mm*.

Slika 26.

Slika 25.

Slika 27.

Grob 18.

Dubljina 0·7 *m;* skelet orijentiran od juga prama sjeveru. Od priloga prsobranasta certoška fibula sa tri špiralna savijutka od ljevenog bronca, šest privjesaka od broncanog tenećeta, koji ovamo pripadaju, na oblik trapeza, bočka od ljevenog bronca, s okruglom glavicom, pod kojom ispod okrugle plojke ima okrugla kvrga, dužina 230 *mm*, dva mala, savijena noža i modra, emaljna gmiza s bijelim očnim pjegama. Ukraj glave jednoruk lončić i jednoruka ilovasta zdjelica.

Grob 19.

Dubljina 0·15 *m;* žàra s mrtvačkom paljevinom, *slika 28.*, $^1/_5$ nar. vel., visina 455 *mm*, premjer dna 160 *mm*, najveći premjer trbušine 405 *mm*. U žàri bijaše osim sažeženih kosti još jednoruka zdjelica, kao *slika 25.*, dvoruka zdjelica, visoka zdjela, željezna šipka i fragmenti željezne noževe oštrice.

Grob 20.

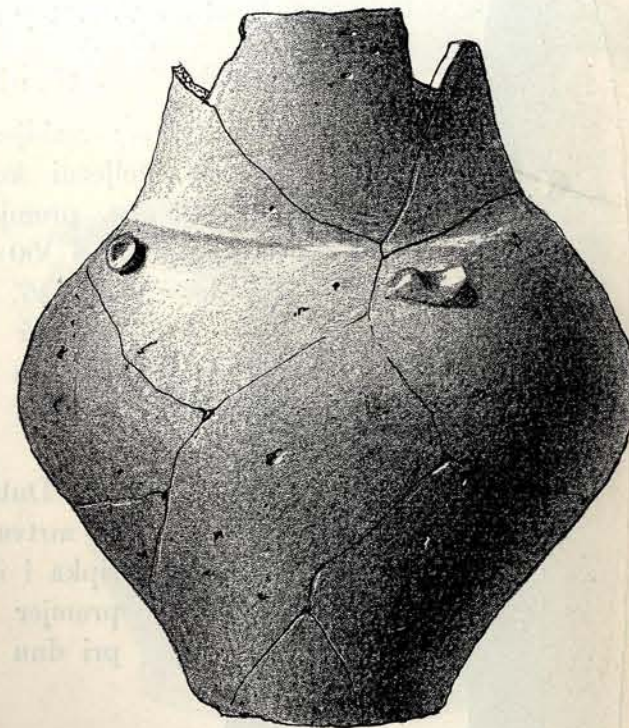
Dubljina 0·15 *m;* razbijena žàra s mrtvačkom paljevinom, bez priloga.

Grob 21.

Dubljina 0·2 *m;* fragmenti žàre i sažežene kosti, bez priloga.

Grob 22.

Dubljina 0·7 *m;* kostur orijentiran od sjeverozapada prama jugoistoku. Ukraj glave zdjelica s ručicama i dvije zdjeličice.

Slika 28.

Grob 23.

Dubljina 0·3 *m;* žàra s mrtvačkom paljevinom. Dimenzije fragmentarne posude ove su: visina 290 *mm*, premjer dna 135 *mm* i najveći premjer trbušine 404 *mm*. U žàri bijaše jednoruka zdjelica i fragmenti dviju ilovastih zdjeličica.

Grob 24

Dubljina 0·15 *m;* loncu slična posuda s mrtvačkom paljevinom; visina 130 *mm*, premjer pri zjalu 170 *mm*, premjer dna 80 *mm*.

Grob 25.

Dubljina 0·3 *m;* fragmenti male žàre s mrtvačkom paljevinom, pri tome željezna noževa oštrica i željezni obručić.

Grob 26.

Dubljina 0·7 *m;* od sjeverozapada prama jugoistoku orijentiran skelet s ovim prilozima: Pinceta od broncanog tenećeta, graviran, *slika 29.*, $^{1}/_{1}$ nar. vel., dvoguba bočka od broncane žice, 165 malih broncanih dugmeta, cilindrički brus, probušen, *slika 30.*, $^{1}/_{1}$ nar. vel., rbine ilovastog sugja.

Grob 27.

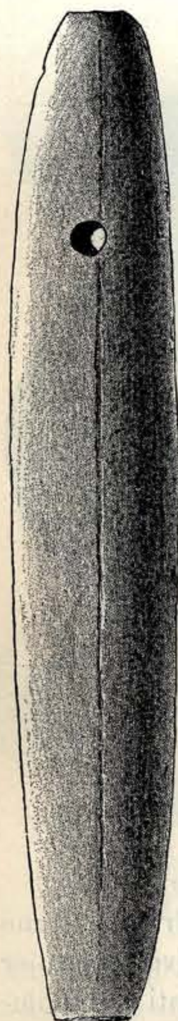
Dubljina 0·3 *m;* razbijena velika žàra, unutri mrtvačka paljevina, željezni kopljani šiljak, zdjeličica bez ručice, visina 25 *mm,* premjer pri zjalu 50 *mm,* premjer dna 50 *mm,* lonac s ručicom kao *slika 27.* i visoka zdjela, visina 110 *mm,* premjer pri zjalu 175 *mm,* premjer pri dnu 115 *mm.*

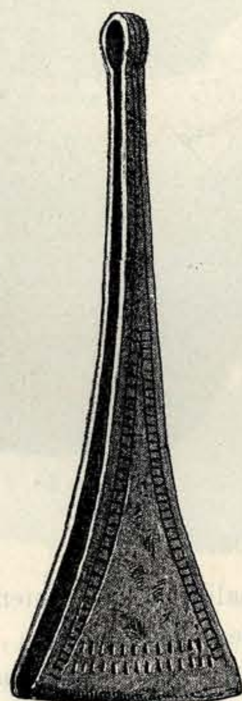
Grob 28.

Dubljina 0·2 *m;* razlupana žàra s mrtvačkom paljevinom, željezna šipka i ilovasta zdjela, visina 60 *mm,* premjer pri zjalu 120 *mm,* premjer pri dnu 70 *mm.*

Grob 29.

Dubljina 0·35 *m;* razlupana žàra s mrtvačkom paljevinom, malen željezni zaponac, dvoruka zdjelica i jednoruk lonac, kao *slika 27.*

Slika 30.

Slika 29.

Grob 30.

Dubljina 0·3 *m;* žàra, koja se raspala, s mrtvačkom paljevinom. Od priloga u posudi komad broncanog tenećeta, dvoruka i jednoruka zdjelica i mala zdjela.

Grob 31.

Dubljina 0·3 *m;* žàra, koja se raspala, u njoj mrtvačka paljevina, broncana špiralna grivna, *slika 31.*, $^{1}/_{1}$ nar. vel., željezni zaponac, *slika 32.*, $^{2}/_{3}$ nar. vel. i lonac bez ručice, opasan odskočenim obručem, na kome su nanizane rupice, prstom utisnute, *slika 33.*, $^{1}/_{2}$ nar. vel., visina 117 *mm,* premjer pri zjalu 147 *mm,* premjer dna 87 *mm.*

Slika 31.

Slika 32.

Slika 33.

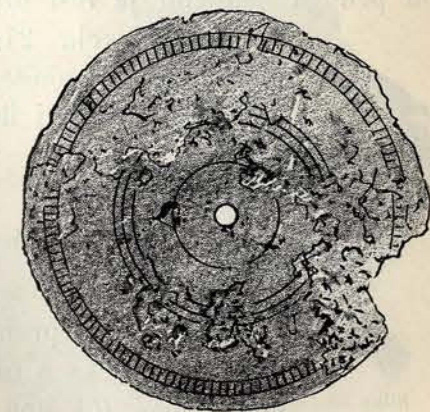
Grob 32.

Dubljina 0·2 *m;* razmrskana velika žàra. U njoj bijaše mrtvačka paljevina, dvoruka zdjelica, jednoruka, u dekoraciji bokova slična *slici 22.*, prelomljena broncana pinceta, brus i fragmenti željeznog sjekača.

Grob 33.

Dubljina 1 *m;* na oblik od kamenitih ploča načinjenog, 2·2 *m* dugog, 0·6 *m* širokog i 0·85 *m* visokog kamenitog sanduka. U njemu bijaše ženski, od sjeverozapada prama jugoistoku orijentirani skelet s ovim prilozima: Dvije broncane prsobranaste certoške fibule s narovašenom stremenkom, *slika 34.*, $^{1}/_{1}$ nar. vel., fragmenti broncane plohaste fibule, dva broncana naušnjaka kao *slika 15.*, dvije gravirane, u sredini probušene plohe od broncanog

Slika 34.

Slika 35.

tenećeta, *slika 35.*, $^1/_1$ nar. vel., valjda od jedne plohaste fibule, pet dugmeta od ljevenog bronca, jedna bočka od ljevenog bronca, malen, savijen, željezni nožić, željezna šipka, željezni zaponac, jedna žàri slična ilovasta posuda, gravirana dekoracija (motiv vučjeg zuba) na trbušini, *slika 36.*, $^1/_2$ nar. vel., visina 105 *mm*, premjer pri zjalu 65 *mm*, najveći premjer trbušine 103 *mm*, premjer dna 55 *mm*, krugljasta zdjeličica, *slika 37.*, $^1/_2$ nar. vel., visina 50 *mm*, premjer pri zjalu 49 *mm*, premjer dna 34 *mm* i zdjelica bez ručice. Posude bijahu ukraj nogu skeleta.

Slika 36.

Slika 37.

Grob 34.

Dubljina 0·2 *m;* rbine žàre, spaljene ljudske kosti i ilovasta zdjelica.

Grob 35.

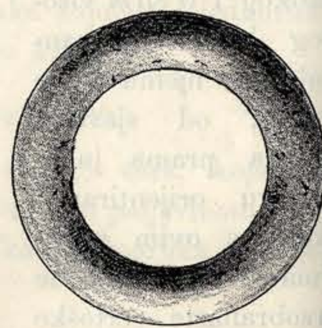
Dubljina 0·3 *m;* razlupana žàra s mrtvačkom paljevinom i malom, dvorukom zdjelicom.

Grob 36.

Dubljina 0·7 *m;* skelet orijentiran od jugoistoka prama sjeverozapadu. Od priloga nagjeno je šest broncanih certoških fibula, *slika 38.*, $^1/_1$ nar. vel., 27 malih broncanih dugmešca, *slika 39.*, $^1/_1$ nar. vel., i ilovasta zdjelica bez ručice.

Slika 38.

Slika 39.

Slika 40.

Grob 37.

Dubljina 0·75 *m;* skelet orijentiran od jugoistoka prama sjeverozapadu. Pri glavi bočka s okruglom glavicom, pod kojom još ima druga manja, od ljevenog bronca, i naušnjaci od broncanog tenećeta, na prsima broncana naočarasta špiralna fibula sa srednjim trupom na oblik osmice i broncan nakitni kolutić, *slika 40.*, $^1/_1$ nar. vel., na obje ruke po jedna masivna,

gukasta grivna od ljevenog bronca, *slika 41.*, $^1/_1$ nar. vel., pod desnim dlanom probušen medvjegji zub, *slika 42.*, $^1/_1$ nar. vel., na lijevoj strani

Slika 41.

Slika 42.

ukraj prsiju dvoruka zdjelica, a pri nogama dva lonca s ručicama i četiri jednoruke zdjelice.

Grob 38.

Dubljina 0·25 *m;* velika žàra s mrtvačkom paljevinom, visina 325 *mm*, premjer pri zjalu 170 *mm*, premjer dna 125 *mm*, najveći premjer trbušine 315 *mm*, dvije stremenkaste ručice, dekoracija usavaćen motiv vučjeg zuba, *slika 43.*, $^1/_4$ nar. vel. Ukraj žàre bijahu fragmenti male ilovaste zdjele i fragmenat broncane bočke.

Slika 43.

Grob 39.

Dubljina 0·3 *m;* žàra oštećena, u njoj mrtvačka paljevina, visina 345 *mm*, premjer dna 130 *mm*, najveći premjer trbušine 314 *mm*. Ukraj

žare zdjela sa dvije dugmetaste ručice, u kojoj bijaše lončić, *slika 44.*, $^1/_2$ nar. vel., visina 58 *mm*, premjer dna 35 *mm*, premjer pri zjalu 53 *mm*, najveći premjer trbušine 90 *mm*.

Grob 40.

Dubljina 0·6 *m;* skelet orijentiran od jugoistoka prama sjeverozapadu. Pri nogama desno dvoruka zdjelica, lijevo lončić, na prsima četiri broncane i jedna željezna prsobranasta certoška fibula i broncan nakitni kolutić.

Slika 44.

Grob 41.

Dubljina 0·7 *m;* skelet orijentiran od sjeverozapada prama jugoistoku. Od priloga fragmenti željeznog, savijenog sjekača, broncana pinceta, broncana bobica, visoka zdjela od ilovače, sa dvije stremenkaste ručice i zdjeličica bez ručica.

Grob 42.

Dubljina 0·4 *m;* fragmenti velike žare s mrtvačkom paljevinom. Od priloga bijaše u dônjem, očuvanom dijelu posude malen željezni zaponac, modra emaljna bobica s bijelom, regastom prugom, mala jednoruka zdjelica s bradavičastim ukrasom po trbušini, jednoruka zdjela visokih bokova i isto takva sa četiri stremenkaste ručice.

Grob 43.

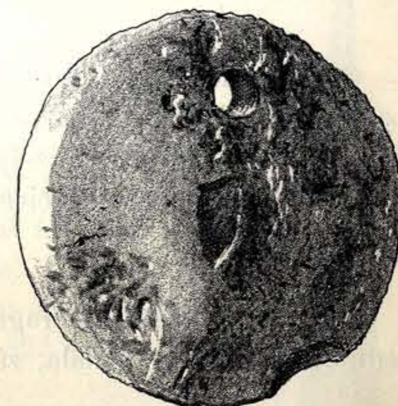
Dubljina 0·75 *m;* skelet od jugoistoka prama sjeverozapadu orijentiran. Od priloga željezni kopljani šiljak na oblik lovorovog lista, 355 *mm* dug, kolutić od broncanog tenećeta, dva plosnata broncana nakitna koluta, dvije broncane bobice, ilovast pršljen, jedna dvoruka i jedna jednoruka ilovasta zdjelica.

Grob 44.

Dubljina 0·6 *m;* skelet, orijentiran od jugoistoka prama sjeverozapadu. Pri glavi ukosnica od ljevenog bronca, *slika 45.*, $^2/_3$ nar. vel., dva broncana naušnjaka, kao prije opisani, i devet komada bobica od modrog emalja s bijelo zarubljenim očnim pjegama, na prsima fragmenti broncane prsobranaste certoške fibule s privjescima od broncanog tenećeta na oblik trapeza, dva broncana

Slika 45.

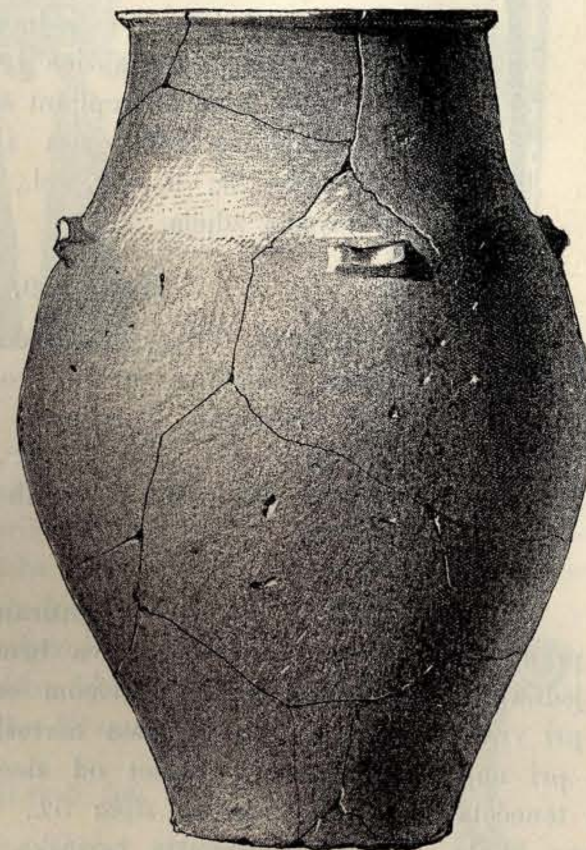
plosnata nakitna koluta i okrugao privjesak od vapnenca, probušen, premjer 50 *mm*, *slika 46.*, $^1/_1$ nar. vel.; po cijelom tijelu rasutih, najviše pri koljenima 735 malih broncanih dugmeta; valjda je cijela oprava bila opšivena takim dugmetima, a na dônjem rubu je valjda od njih bila neka vrsta bordire. Ukraj nogu bijaše zdjelica s ručicama i jedna zdjela, iza glave bijahu rbine od dvije posude.

Slika 46.

Grob 45.

Dubljina 0·75 *m;* od sjeveroistoka prama jugozapadu orijentiran skelet. Na desnoj strani bijaše željezni, savijeni, 350 *mm* dugi sjekač sa četiri očuvana zgloba na dršku, *slika 47.*, $^1/_3$ nar. vel., dva brusa, fragmenti željezne okovice sa pojasa, broncana plojka sa zglobom, željezni kopljani šiljak na oblik lovorovog lista i dva uska komada željeza na oblik stremenke. Na prsima nagjena su dva željezna komada od okruglog zaponca, dvije broncane certoške fibule (Armbrustfibel) i jedna broncana bobica. Ukraj glave i pri nogama ležali su fragmenti ilovastog sugja. Iznad skeleta iskopana je žara s mrtvačkom paljevinom, koja potječe od kasnijeg sahra-

Slika 48.

Slika 47.

njivanja, *slika 48.*, $^1/_4$ nar. vel., visina 454 *mm,* premjer pri zjalu 203 *mm,* premjer pri temelju 140 *mm* i najveći premjer trbušine 336 *mm.*

Grob 46.

Dubljina 0·75 *m;* skelet, orijentiran od sjeverozapada prama jugoistoku. Pri glavi broncana certoška fibula s jednostranom špiralom, na desnoj strani fragmenti željeznog kopljanog šiljka, a pri nogama zdjela sa četiri stremenkaste ručice.

Grob 47.

Dubljina 0·25 *m;* fragmenti velike žàre s mrtvačkom paljevinom, jednoruka zdjelica i mala, žàri slična posuda.

Slika 50.

Slika 49.

Grob 48.

Dubljina 0·5 *m;* dva od istoka na zapad orijentirana skeleta. Pri jednom skeletu ukosnica (dvoguba) od broncane žice i malen željezni nož, pri drugome željezni kopljani šiljak, 435 *mm* dug, željezni zaponac od pojasa i željezni tulac od koplja, *slika 49.*, $^1/_3$ nar. vel., pri nogama bijaše mala ilovasta zdjela.

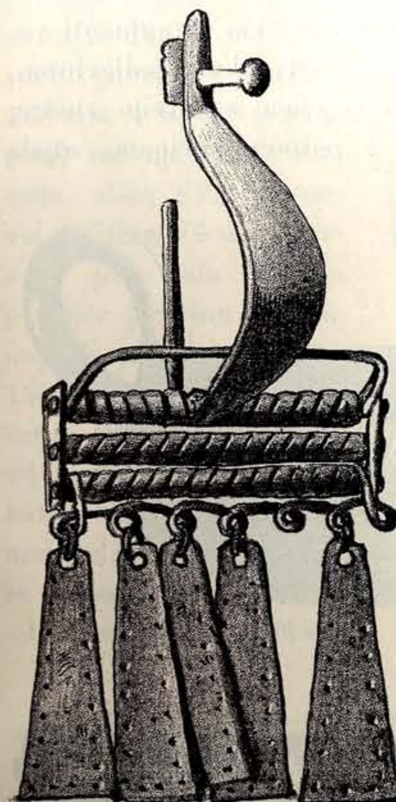
Grob 49.

Dubljina 0·3 *m;* razmrskana žàra. U njoj mrtvačka paljevina, ovalni komad pješčenjaka s načetim bušenjem, i željezni, pri dršku savijeni sjekač, 300 *mm* dug, *slika 50.*, $^1/_3$ nar. vel., ukraj njega bijahu fragmenti od više malih ilovastih posuda.

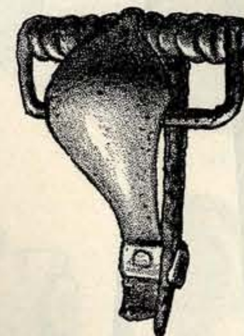
Grob 50.

Dubljina 0·3 *m;* skelet, orijentiran od sjeveroistoka prama jugozapadu. Pri glavi dva broncana naušnjaka i jedna ukosnica s okruglom glavicom od ljevenog bronca, pri vratu broncana, prsobranasta certoška fibula s tri špiralna namota, pri najgornjem namotu naplet od žice sa pet privjesaka od broncanog tenećeta na oblik trapeza, *slika 51.*, $^1/_1$ nar. vel., jedan fragmenat takve fibule, jedna prsobranasta certoška fibula sa čunjasto proširenom stremenkom (bronac), *slika 52.*, $^1/_1$ nar. vel., pet modrih emaljnih bobica sa bijelo zarubljenim očnim pjegama, tri gmize od žućkastog stakla i bočka od broncane žice s glavicom, savijenom na

oblik ušice, pri člancima rukû po jedna izbočena narukvica od ljevenog bronca; pri nogama lonac s ručicama i jedna zdjela sa dvije stremenkaste ručice.

Slika 51.

Slika 52.

Grob 51.

Dubljina 1·2 *m;* skelet, orijentiran od sjeverozapada prama jugoistoku. Na lijevoj strani željezni kopljani šiljak na oblik rogozovog lista, *slika 53.*, $^1/_3$ nar. vel. Ukupna dužina 575 *mm,* dužina tulca 225 *mm,* dužina plojke 350 *mm.*

Slika 53.

Grob 52.

Dubljina 0·4 *m;* skelet, orijentiran od sjeveroistoka prama jugozapadu. Od priloga nagjena je broncana fibula ranog la-tenskog doba, *slika 54.*, $^1/_1$ nar. vel., prelomljena dvoguba bočka od broncane žice, tri mala broncana dugmeta i jedan željezni kopljani šiljak s vrlo širokom plojkom, *slika 55.*, $^1/_3$ nar. vel., dužina 280 *mm,* širina plojke 52 *mm.*

Grob 53.

Dubljina 0·6 *m;* skelet orijentiran od sjeveroistoka prama jugozapadu. Uza nj ovi prilozi: dvoguba bočka od broncane žice, *slika 56.*, $^1/_1$ nar. vel., 28 malih broncanih dugmeta, frag-

Slika 54.

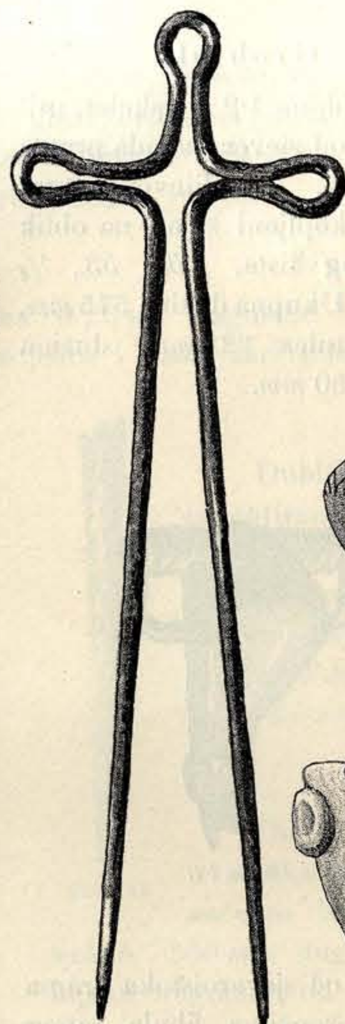
menti prsobranaste certoške fibule, i jedna zdjelica s ručicom, našarana zaparanim ornamentom, *slika 57.*, 1/2 nar. vel.

Grob 54.

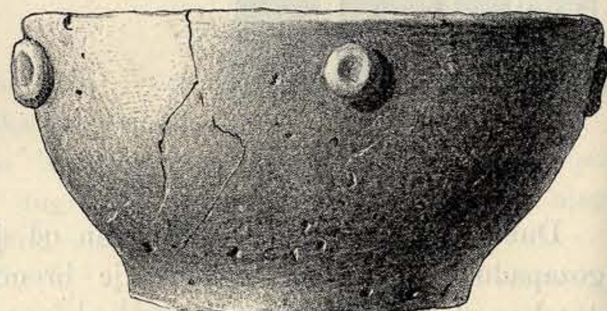
Dubljina 0·25 *m;* fragmenti velike žàre s mrtvačkom paljevinom, oko žàre zdjelica sa dvije ručice, zdjeličica s jednom ručicom, zdjela

Slika 55.

Slika 60.

Slika 56.

Slika 57.

Slika 58.

Slika 59.

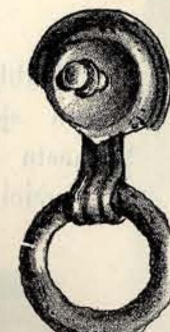
sa četiri dugmetasta nastavka, *slika 58.*, 1/2 nar. vel., visina 75 *mm,* premjer pri zjalu 140 *mm,* premjer dna 90 *mm,* i zdjelica s jednom ručicom, na njoj ansa cornuta, *slika 59.*, 1/2 nar. vel. Megju sažeženim kostima bijaše mala zdjela i dva broncana privjeska na oblik bule, *slika 60.*, 1/1 nar. vel.

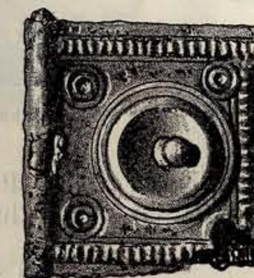
Grob 55.

Dubljina 1 *m;* skelet, orijentiran od sjeveroistoka prama jugozapadu. Desno od glave zdjela sa dvije ručice, *slika 61.*, 1/2 nar. vel., visina 125 *mm,* premjer zjala 110 *mm,* premjer dna 68 *mm,* najveći premjer trbušine 168 *mm* i zdjela s ručicom, na njoj ansa cornuta, *slika 62.*, 1/2 nar. vel., visina 76 *mm,* premjer pri zjalu 85 *mm,* premjer pri dnu 48 *mm,* najveći premjer trbušine 130 *mm;* pri pásu bijahu četiri broncane okovice od pojasa s privješenim karičicama, *slika 63.*, 1/1 nar. vel., jedan zaponac sa pojasa od iskovanog broncanog tenećeta,

Slika 61.

Slika 62.

Slika 63.

Slika 64.

Slika 65.

slika 64., 1/1 nar. vel., broncana bobica, fragmenti broncane dvogube bočke, cilindrički brus, probušen, i mala željezna savijena noževa oštrica; na desnoj strani bijahu dva željezna kopljana šiljka na oblik rogozovog lista, dužina 600 *mm* i 520 *mm,* i fragmenti željeznog sjekača s jednostavnim

nastavkom otpornjaka, *slika 65.*, $^1/_3$ nar. vel., dužina 220 *mm*, širina 32 *mm;* goljenice bijahu odjevene visokim knemama (Beinschienen) od iskovanog broncanog tenećeta, *tabla II.*, visina 490 *mm.*

Grob 56.

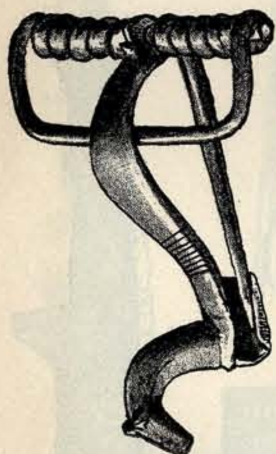

Slika 66.

Dubljina 0·6 *m;* skelet, orijentiran od jugoistoka prama sjeverozapadu. Od priloga bijahu: fragmenti broncanih certoških fibula, fragmenti ilovaste zdjele, isto takog lonca i čitav lonac, *slika 66.*, $^1/_2$ nar. vel., visina 109 *mm*, premjer dna 83 *mm*, premjer pri zjalu 120 *mm*, kao i dvoruka zdjelica.

Grob 57.

Dubljina 0·6 *m;* skelet, orijentiran od sjeveroistoka prama jugozapadu. Ilovasta zdjelica bez ručice, s usavaćenim linearnim ornamentom, visina 76 *mm*, premjer pri dnu 23 *mm*, premjer pri zjalu 93 *mm*, fragmenti od dva lonca s ručicama, i mala željezna noževa oštrica.

Grob 58.

Slika 67.

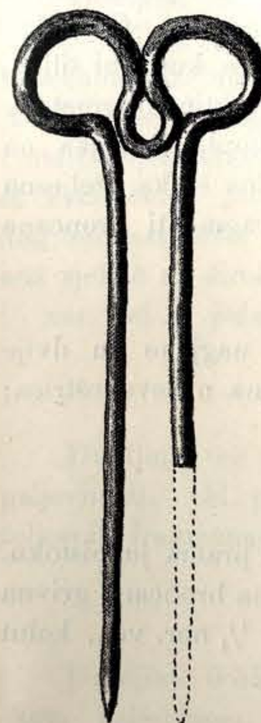

Slika 68.

Dubljina 0·3 *m;* skelet, orijentiran od jugozapada prama sjeveroistoku. Od priloga: broncana prsobranasta certoška fibula sa životinjskom glavicom pri nožici, *slika 67.*, $^1/_1$ nar. vel., jedna nešto manja broncana prsobranasta certoška fibula s dugmetom pri kraju nožice, 115 malih broncanih dugmeta, zdjelica s ručicom, *slika 68.*, $^1/_2$ nar. vel., visina 42 *mm*, premjer dna 16 *mm*, premjer pri zjalu 48 *mm*, dvije zdjelice sa dvije ručice i jedna zdjela sa četiri pulkasta nastavka, visina 100 *mm*, premjer dna 70 *mm*, premjer pri zjalu 140 *mm.*

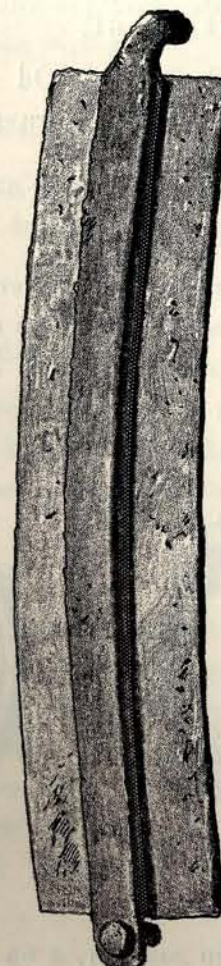
Grob 59.

Dubljina 0·6 *m;* skelet, orijentiran od sjeverozapada prama jugoistoku. Desno od glave fragmenti zdjelice s ručicom, ornamentirana kao *slika 57.*,

visina 88 *mm*, premjer dna 27 *mm*, premjer pri zjalu 94 *mm*, najveći premjer trbušine 124 *mm;* na desnoj strani željezni kopljani šiljak 480 *mm* dug, dužina plojke 260 *mm*, bridast povor po srijedi, *slika 69.*, $^1/_3$ nar. vel., isto takav s prelomljenim tulcem, željezni savijeni handžar i tri male savijene noževe

Slika 70.

Slika 73.

Slika 71.

Slika 72.

Slika 69.

oštrice, na prsima dvije broncane dvogube bočke, *slika 70.*, $^1/_1$ nar. vel., pri pásu broncana šipka (ljevena), *slika 71.*, $^1/_1$ nar. vel., i fragmenti željezne noževe oštrice.

Grob 60.

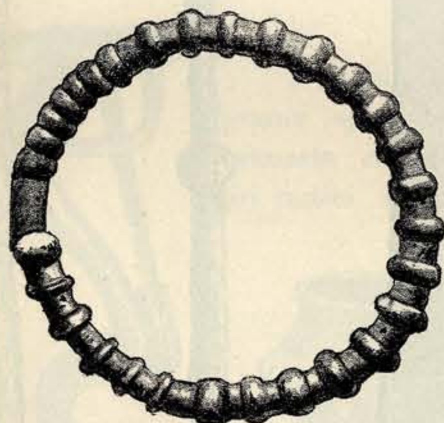
Dubljina 1 *m;* u sloju, izmiješanu s ugljem, nagjene su ljudske kosti, po svoj prilici sažežene, i fragmenti većih, žàri sličnih posuda. Od rukotvora nagjen je u ugljevastom sloju tvrdo upečen gvozden kopljani šiljak, kopljano željezo četverobrido, od tulca odijeljeno krugljastim dugmetom, dužina 460 *mm, slika 72.,* $^{1}/_{3}$ nar. vel., dva željezna kopljana šiljka na oblik lovorovog lista, fragmenti željeznih noževa, željezna šipka, željezna okovica od korica, *slika 73.,* $^{1}/_{3}$ nar. vel., brus, i fragmenti broncane dvogube bočke.

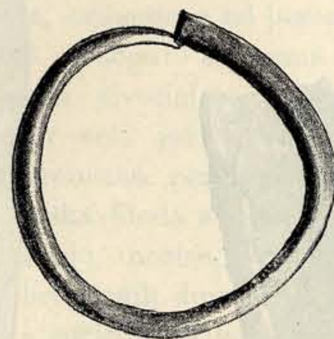
Grob 61.

Dubljina 1 *m;* fragmenti od skeleta. Od priloga nagjene su dvije dvostruke igle od broncane žice, kratka uspravna željezna noževa oštrica; željezni šiljak i fragmenti ilovastog sugja.

Grob 62.

Dubljina 0·3 *m;* skelet orijentiran od sjeverozapada prama jugoistoku. Pri glavi fragmenti od ilovaste zdjeličice, malo nagrbljena broncana grivna s krajevima, koji presižu jedan preko drugoga, *slika 74,* $^{1}/_{1}$ nar. vel., kolut

Slika 74.

Slika 75.

od broncane žice, na jednom kraju zašiljen, a na drugom podebeo, *slika 75.,* $^{1}/_{1}$ nar. vel., jedna broncana i jedna željezna certoška fibula, šest jantarevih zrnaca, jedna modra emaljna bobica, jedno broncano dugme srednje veličine i 148 malih broncanih dugmeta u premjeru od 3 *mm;* na desnoj strani ležaše željezni kopljani šiljak i jedna željezna šipka, na obje noge povrh koljena našlo se ostanaka od tkanjiva.

Grob 63.

Dubljina 0·75 *m;* skelet orijentiran od zapada prema istoku. Uvrh glave ilovasta jednoruka zdjeličica, na prsima broncana prsobranasta certoška fibula sa životinjskom glavom (konj) umjesto dugmeta; u pojasu valjkast brus sa provrtlinom i mali željezni nožić. Na desnoj strani željezan kopljani šiljak sa rombičkom plojkom s povorom po sredini, dug 545 *mm, slika 76.,* $^{1}/_{3}$ nar. vel., jedan željezni nož sjekač sa širokim krvnim žlijebom, *slika 77.,* $^{1}/_{3}$ nar. vel.. i jedna željezna šipka.

Grob 64.

Dubljina 0·3 *m;* satrta žàra s mrtvačkom paljevinom. Od priloga: željezni nožić i više željeznih fragmenata.

Grob 65.

Dubljina 0·35 *m;* istrošena žàra s mrtvačkom paljevinom, ukraj kostiju još jednoruki lonac, i fragmenti željezne savijene noževe oštrice.

Grob 66.

Dubljina 0·5 *m;* skelet orijentiran od jugoistoka prama sjeverozapadu, prilozi i ukosnica od ljevenog bronca, dvije grivne od ljevenog bronca, četiri broncane certoške fibule, željezan nožić, željezna šipka, šest modrih bijelo ukrašenih emaljnih bobica, 36 jantarevih zrnaca, jedan broncani ukrasni kolut i fragmenti certoške prsobranaste fibule.

Slika 77.

Slika 76.

Grob 67.

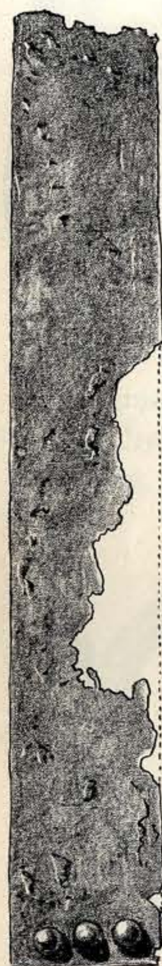
Dubljina 0·6 *m;* skelet orijentiran od sjeverozapada prema jugoistoku. Pri glavi ilovasta zdjeličica s ručicama, ukrašena jednim kolobarom od šrafiranih trokuta i jedna dvostruka bočka od broncane žice.

Grob 68.

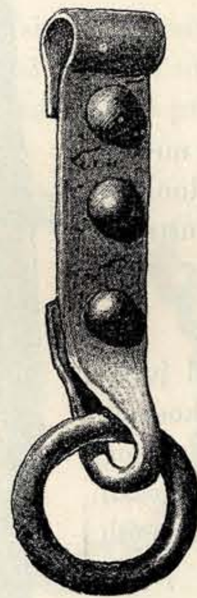
Dubljina 0·4 *m;* grob za sažeženo tijelo. Fragmenti od dva željezna savijena noža sjekača, broncana okovica sa pojasa, *slika 78.,* 1/2 nar. vel.,, 245 *mm* duga i 37 *mm* široka, četiri broncana privjeska sa pojasa, *slika 79.* 1/2 nar. vel., broncana pinceta i jedna ilovasta zdjelica s ručicama, a ukrašena pri zjalu obručem od dugmetu sličnih navora.

Grob 69.

Dubljina 0·6 *m;* skelet orijentiran od jugoistoka prama sjeverozapadu. Od priloga našlo se je fragmenata od željeznog kopljanog šiljka, mala rukata zdjeličica, dva ćupa bez ručica, jedan lončić i posudni poklopac.

Slika 78.

Slika 79.

Slika 80.

Slika 81.

Grob 70.

Dubljina 0·4 *m;* smrskana žàra s mrtvačkom paljevinom, uza to jedna zdjela sa četiri radijalno postavljena dugmeta i jedna broncana pinceta.

Grob 71.

Dubljina 0·4 *m;* grob za sažeženo tijelo, našlo se je ovo: broncana prsobranasta certoška fibula, fragmenti od dvije takve, špiralna broncana fibula poput naočara, oveće broncano dugme, 13 omanjih broncanih dugmeta, jedan željezni kopljani šiljak, *slika 82.,* 1/3 nar. vel., 428 *m* dug, s lisnom širinom od 60 *mm,* a na tulcu dva zupca, rukata zdjeličica, *slika 80.,* 1/2 nar. vel., visina 85 *mm,* debljina pri zjalu 93 *mm,* a na dnu 25 *mm,* debljina na trbušini 20 *mm,* jedna šrafirana zdjeličica bez ručica, *slika 81.,* 1/2 nar. vel., visina 67 *mm,* debljina pri zjalu 83 *mm,* debljina na dnu 28 *mm,* debljina na trbušini 115 *mm,* i jedna rukata zdjeličica bez svakog ukrasa.

Grob 72.

Dubljina 0·5 *m;* grob za sažeženu lješinu. Od nahogjaja raspoznaju se posve troskavi broncani predmeti, megju njima par mingjuša, rukata zdjeličica, ukrašena pâsom od šrafiranih trokuta i mala, žàri slična posuda, *slika 83.,* 1/2 nar. vel., visina 55 *mm,* premjer pri zjalu 40 *mm,* premjer pri dnu 40 *mm,* a premjer trbušine 57 *mm.*

Slika 83.

Grob 73.

Dubljina 0·7 *m;* skelet orijentiran od zapada prama istoku. Pri glavi jedna broncana certoška fibula, 22 žute i pet modrih emaljnih bobica, otvorena broncana grivna sa natrag zasukanim krajem i fragmenti jedne takve, u pojasu mali željezni nožić, željezni zaponac i ilovasti zvrk. Pri nogama rukata, žàri slična ilovasta posuda, ukrašena na trbušini utisnutim rebrima; visoka 95 *mm,* premjer pri zjalu 80 *mm,* premjer pri dnu 27 *mm,* premjer trbušine 133 *mm.*

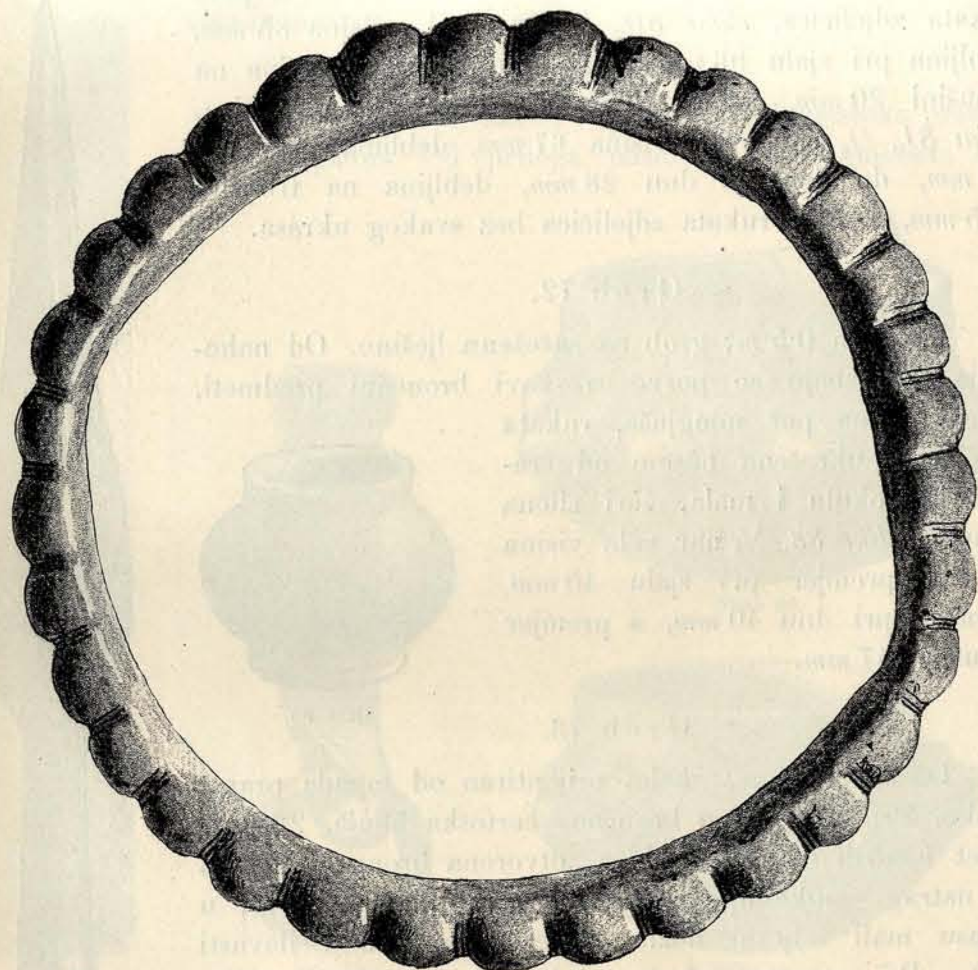
Slika 82.

Grob 74.

Dubljina 0·7 *m;* skelet orijentiran od istoka prama zapadu. Od rukotvorina našlo se je: ilovast zvrk, dvije na pola otvorene željezne grivne, komadić broncane žice, ostaci željezne neke sprave, jedna rukata zdjeličica ukrašena pasom od šrafiranih trokuta i jedna ilovasta zdjeličica.

Grob 75.

Dubljina 0·65 *m;* skelet orijentiran od jugoistoka prama sjeverozapadu. Pri glavi dvije broncane prsobranaste certoške fibule, fragmenti od dvije takve fibule, jedna broncana fibula u podobi šipke sa lagjici sličnom šipkom, dva špiralna kolutića od broncanog tenećeta, 35 žutih emaljnih

Slika 84.

bobica, 21 komad modrih gmiza, devet gmiza od mlječnog stakla, 2 jantareva zrnca i četiri kolešcu slične emaljne bobice (dvije žute, jedna bijela i jedna modrožuta). Na dônjim gnjatima dvije masivne, ispupčene grivne od ljevenog bronca, od kojih se krajevi tako čvrsto hvataju jedan drugog, da se čine kao potpuno sastavljeni kolutovi, *slika 84.*, $^1/_1$ nar. vel. Premjer 100 *mm* (unutarnji otvor). Pri nogama fragmenti od dvije ilovaste zdjelice.

Grob 76.

Dubljina 0·6 *m;* skelet orijentiran od jugoistoka prama sjeverozapadu. Prilozi su ovi: jedna ukosnica od ljevenog bronca, dvije mingjuše od broncanog tenećeta, 700 malih broncanih dugmeta. Premjer 10 *mm,* osam broncanih i jedna željezna certoška prsobranasta fibula, dvije obične certoške fibule, 13 na željeznu žicu nanizanih jantarevih zrnaca, 7 modrih i bijelih gmiza, jedna žutoemaljirana bobica s modrom očnom pjegom, jedna 53 *mm,* duga motka od stive, četiri ilovasta mosura, jedan ilovasti zvrk, više fragmenata od broncanih certoških fibula, frag-

Slika 85.

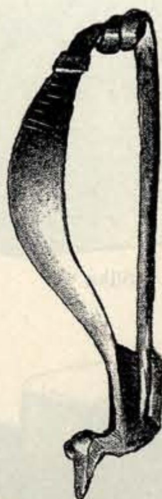
Slika 86.

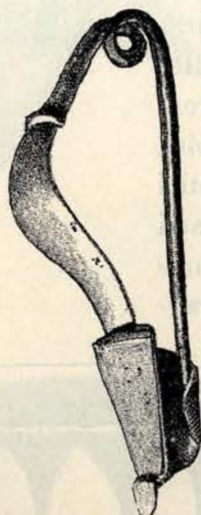
menti željeznog noža, fragmenti željezne šipke, mali željezni šiljak od sulice, ilovasta visoka zdjela sa dva usporedna nasuprotna rebrasta nabora umjesto ručica, visina 150 *mm,* premjer pri zjalu 140 *mm,* premjer pri dnu 78 *mm, slika 85.*, $^1/_2$ nar. vel., i jedan lonac ukrašen gužvom, po kojoj su prstom utisnute rupice.

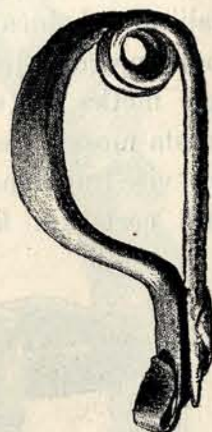

Grob 77.

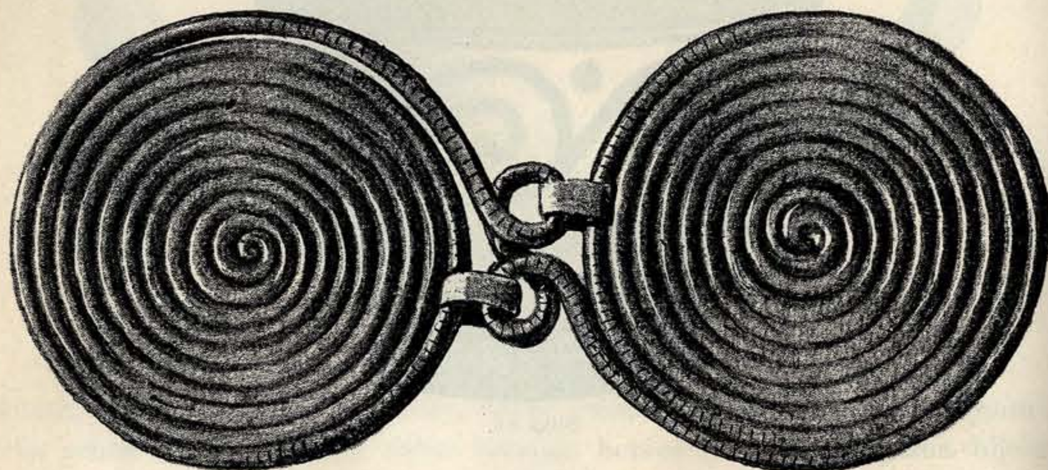
Dubljina 0·4 *m;* grob za sažeženo tilelo. Skyphos od ilovače, smegje-žuto oličen, mrko lakiran, *slika 86.,* $^1/_2$ nar. vel., visina 145 *mm,* premjer pri zjalu 150 *mm,* premjer pri dnu 80 *mm,* po svoj prilici grčki ili talijanski importirani komad, jedna jednoruka zdjelica i fragmenti lonca.

Slika 87. Slika 88. Slika 89. Slika 90.

Slika 91.

Grob 78.

Dubljina 0·7 *m;* skelet orijentiran od istoka prama zapadu. Pri desnoj ruci crni željezni nož sjekač, narovašeni mu držak čini prama fino savijenoj

oštrici tupi kut; *slika 87.,* $^1/_3$ nar. vel., dužina 320 *mm,* širina 25 *mm,* jedan valjkast brus sa provrtlinom i jedna broncana pinceta. U pojasu broncana dvostruka bočka, jedna željezna šipka i fragmenti željezne okovice sa pojasa, dva zuba od nerasta i jedan željezni zaponac. Pri nogama jedan željezni kopljani šiljak i jedna ilovasta rukata zdjelica.

Grob 79.

Dubljina 0·4 *m;* fragmenti velike razbijene žàre s mrtvačkom paljevinom. Od priloga: dvije broncane certoške fibule sa ptičijom glavom umjesto dugmeta, *slika 88.,* $^1/_1$ nar. vel., pet broncanih luli sličnih dugmeta, plosni ukrasni kolut od ljevenog bronca, dvije modre gmize i željezni fragmenti.

Grob 80.

Dubljina 0·63 *m;* skelet orijentiran od zapada prama istoku na desnoj strani pri glavi dva željezna kopljana šiljka vrhom obrnuta prema zapadu, u pojasu jedan željezni nož sjekač, potrt, jedna broncana pinceta, jedna mala željezna šipka i dva broncana, luli slična dugmeta, uz lijevi dônji gnjat fragmenti lončića.

Grob 81.

Dubljina 0·6 *m;* skelet orijentiran od jugoistoka prama sjeverozapadu. Blizu glave velika ukosnica od ljevenog bronca, *slika 93.,* $^1/_1$ nar. vel., 10 broncanih certoških fibula i fragmenti od jedne takve, *slika 89.,* $^1/_1$ nar. vel., oblučasta broncana fibula, *slika 90.,* $^1/_1$ nar. vel., jedna broncana naočarima slična spiralna fibula, *slika 91.,* $^1/_1$ nar. vel., 18 jantarevih zrnaca, 40 žuto-smegjih emaljnih bobica, 24 poput masline zelenih emaljnih bobica, 13 modrikastosivih emaljnih bobiba, 20 modrih gmiza, 11 modrih bijelo-ukrašenih emaljnih bobica, jedna žuta emaljna bobica s modrom očnom pjegom i jedan ilovast lončić s poklopcem, *slika 92.,* $^1/_2$ nar. vel. Ukraj nogu ležahu fragmenti od dvije rukate zdjelice, na nogama više sićušnih jakom patinom megjusobno pripojenih broncanih dugmeta.

Slika 92.

Slika 93.

Grob 82.

Dubljina 0·2 *m;* smrskana žàra s mrtvačkom paljevinom, visina očuvanog ostanka 405 *mm,* premjer pri dnu 170 *mm,* premjer trbušine 430 *mm, slika 94.* Megju saželenim kostima našlo se je i fragmenata željeznih kopljanih šiljaka i željeznih noževih oštrica.

Slika 94.

Grob 83.

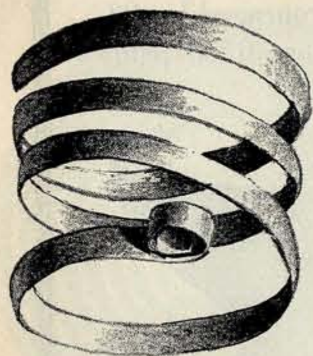
Dječiji skelet orijentiran od jugoistoka prama sjeverozapadu; dubljina 0·4 *m.* Mali rukati ćup ukraj glave.

Grob 84.

Dubljina 0·6 *m;* skelet orijentiran od jugoistoka prama sjeverozapadu. Ukraj nogu lončić i rukati ćup, u pojasu dva broncana dugmeta i željezni nožić.

Grob 85.

Dubljina 0·4 *m;* potrta žàra s mrtvačkom paljevinom.

Slika 95.

Grob 86.

Dubljina 0·65 *m;* skelet orijentiran od jugoistoka prama sjeverozapadu. Prilozi su: dva broncana spiralna savijutka, *slika 95.,* ¹/₁ nar. vel., željezni nožić, jedan rukati lončić i jedna takva zdjelica.

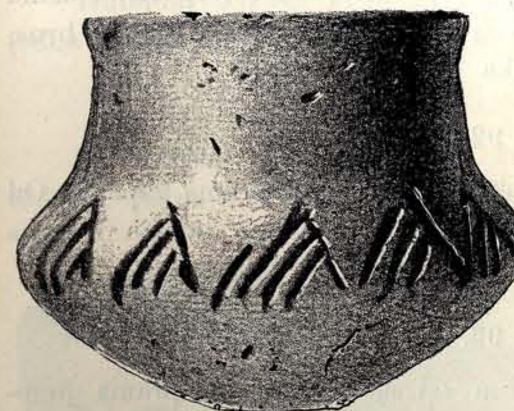
Grob 87.

Dubljina 0·3 *m;* nekoliko saželenih ljudskih kostiju s ovim posugjem: jedna žàra, *slika 96.,* ¹/₁ nar. vel., na trbušini ukrašena usavaćenim paralelno šrafiranim trokutima, visina 105 *mm,* premjer pri zjalu 103 *mm,* premjer pri dnu 50 *mm,* premjer trbušine 137 *mm,* u visoke zdjele bez

ručica malen ćup u ovećem rukatom loncu, jedna rukata zdjelica, *slika 97.,* ¹/₂ nar. vel., visina 51 *mm,* premjer pri zjalu 50 *mm,* premjer pri dnu 33 *mm,* premjer trbušine 58 *mm.*

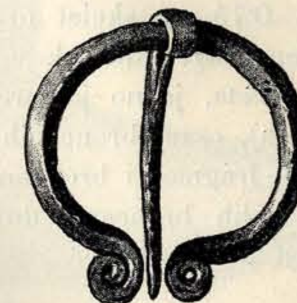
Grob 88.

Dubljina 0·1 *m;* grob sa paljevinom. Od priloga: jedna broncana otkvica *slika 98.,* ¹/₁ nar. vel., dvije broncane mingjuše, fragmenti broncane certoške prsobranaste fibule i jedna ilovasta rukata zdjelica.

Slika 96.

Slika 97.

Slika 99.

Slika 98.

Slika 100.

Grob 89.

Dubljina 0·6 *m;* grob sa paljevinom. Fragmenti od dva lonca i dvije zdjele.

Grob 90.

Dubljina 0·6 *m;* skelet orijentiran od jugoistoka prema sjeverozapadu, oko njega kamene ploče i poklopljen kamenom pločom. Rukotvori bijahu ovi: 16 omanjih broncanih dugmeta, fragmenti mingjuše od broncanog tenećeta, jedna broncana pinceta, jedna broncana certoška prsobranasta fibula, jedna fibula iz srednjeg la-tenskog doba i fragmenti od ilovastog posugja.

Grob 91.

Dubljina 0·5 *m;* skelet orijentiran od zapada prama istoku. Ukraj glave rukat vrčić, *slika 99.,* $^1/_2$ nar. vel., visina 87 *mm,* promjer pri zjalu 73 *mm,* premjer trbušine 110 *mm,* premjer pri dnu 20 *mm,* i fragmenti jedne rukate zdjelice; na desnoj strani željezni kopljani šiljak sa rombskim listom i bridasto narebran po boku, dužina 342 *mm,* dužina lista 139 *mm, slika 100.,* $^1/_3$ nar. vel., jedna željezna uska šipka, brus, željezni nož sjekač i broncana dvostruka boćka.

Grob 92.

Dubljina 0·5 *m;* dječiji skelet orijentiran od istoka prama zapadu. Od priloga: jedna broncana špiralna narukvica, tri emaljne bobice i dvije probušene školjke Cyprea.

Grob 93.

Dubljina 0·75 *m;* skelet orijentiran od sjeverozapada prama jugozapadu. Krajem glave jedna ukosnica od ljevenog bronca, dvije mingjuše od broncanog tenećeta, jedno jantarevo zrnce, 54 emaljnih bobica (modrih, bijelo ukrašenih), osam broncanih privjesaka u obliku bule, dvije broncane ukrasne vitice, fragmenti broncane certoške prsobranaste fibule, po tijelu rasutih 480 malih broncanih dugmeta, ukraj nogu jedna ilovasta zdjela i fragmenti od jedne zdjelice.

Grob 94.

Dubljina 0·5 *m;* dječiji skelet orijentiran od sjeverozapada prama jugoistoku. Od rukotvora bijahu: jedan mali željezni nožić, jedan spiralni tok od broncane žice, jedno broncano dugme, jedna modra i jedna žuta emaljna bobica, ilovasta zdjela i jedna rukata zdjelica ukrašena po boku bradavičastim bobicama.

Slika 101.

Grob 95.

Dubljina 0·5 *m;* dječiji skelet orijentiran od sjeverozapada prama jugoistoku, ukraj njega jedna ilovasta zdjelica sa dvije ručice, jedan rukat ćup, fragmenti jedne zdjele i jednog lonca i jedan broncani privjesak, štapić sa ušicom i krugljom na kraju.

Grob 96.

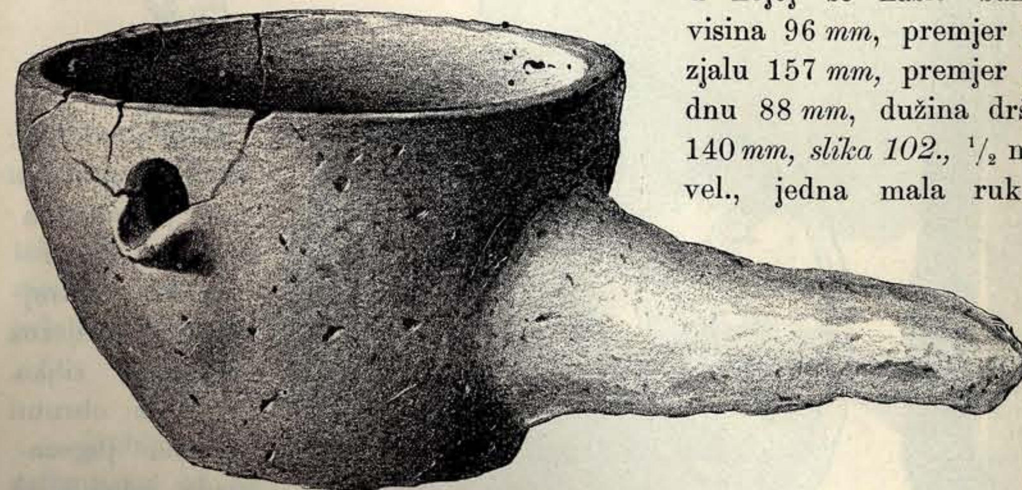
Dubljina 0·3 *m;* grob sa paljevinom. Dvije rukate zdjelice, jedna od njih dekorirana sa ansa cornuta od dvostrukog pasa utisnutih tačaka i sa linearnim graviranjem, *slika 101.,* $^1/_2$ nar. vel.

Grob 97.

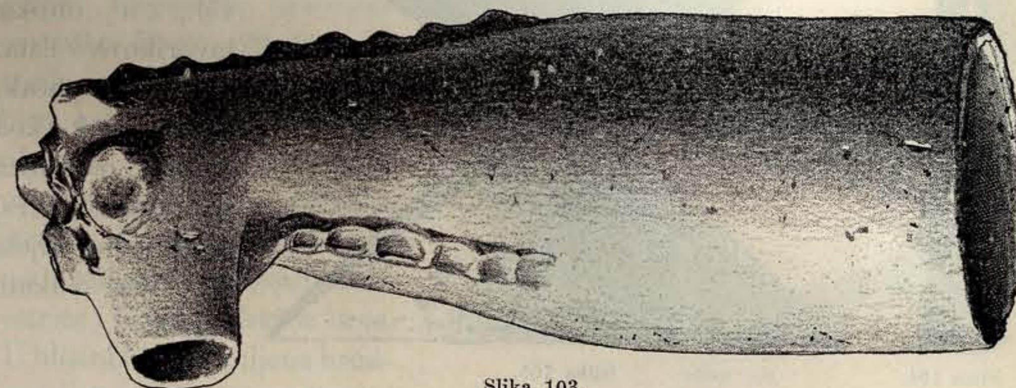
Dubljina 0·4 *m;* grob sa paljevinom. Fragmenti jedne velike žare, jedna rukata zdjelica i jedan otvoren kolutić od željezne žice.

Grob 98.

U dubljini od 0·3 *m* našli su se na naslagi ugljevita pepela ovi objekti: jedna ilovasta posuda za talenje sa drškom, a u njoj čestice troske, u kojoj se našlo bakra, visina 96 *mm,* premjer pri zjalu 157 *mm,* premjer pri dnu 88 *mm,* dužina drška 140 *mm, slika 102.,* $^1/_2$ nar. vel., jedna mala rukata

Slika 102.

Slika 103.

zdjelica, jedan ilovasti rukotvor, sličan rogu, s kojim se pije ili posudi za točenje vode, manje zjalo prikazuje usta naturalističko modelirane

konjske glave, *slika 103.*, $^1/_2$ nar. vel., visina 240 *mm*, premjer većeg zjala 84 *mm*, premjer manjeg zjala 27 *mm*, dvije vodne cijevi od ilovače, 210 i 130 *mm* duge i 20 *mm* široke, jedan kalup za odlijevanje pješčenjaka, u podobi štapa sa dvije nataknute plojke. Kako je rečeno nahogjaj je u tom grobu neizvjestan, jer sasvim manjkaju sažežene ljudske kosti. Ali mjesto nahogjaja leži megju ostalim grobovima, pa se stoga ipak mogu nagjeni rukotvori uračunati megju one od grobova sa paljevinom.

Grob 99.

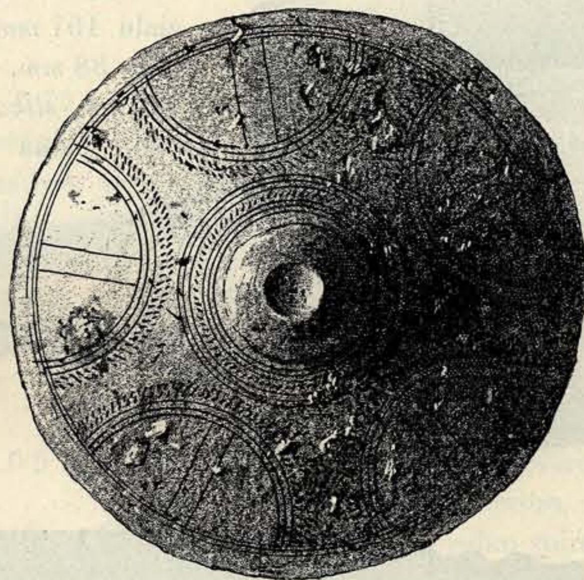
Dubljina 0·4 *m*; grob za sažgano tijelo. Od priloga jedan malen ilovast ćup, fragmenti broncane plosne fibule, broncana spiralna struka i jedno masivno broncano dugme.

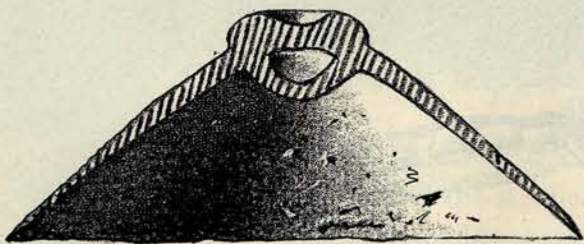
Grob 100.

Dubljina 0·7 *m*; skelet orijentiran od jugozapada prama sjeveroistoku. Ukraj glave dva željezna kopljana šiljka, vrsi im obrnuti prema jugozapadu, jedan šiljak *slika 104.*, $^1/_3$ nar. vel., u obliku lovorikova lista, 510 *mm* dugačak, 57 *mm* širok, kod otvora od tulca podebljan. Ukraj nogu jedna zdjela i jedna rukata zdjelica.

Slika 104.

Slika 105.

Grob 101.

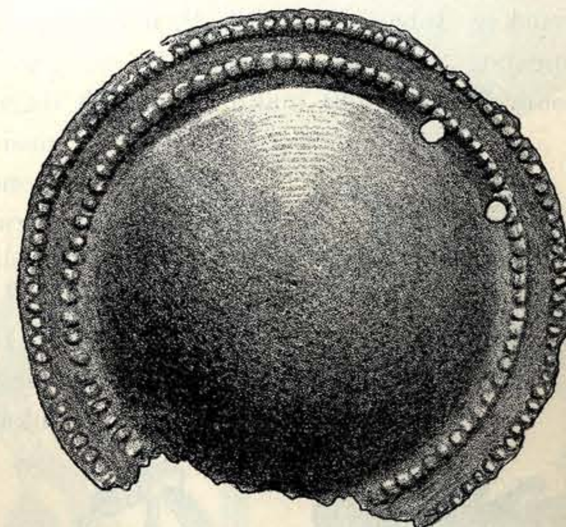
Dubljina 0·4 *m*; u ovećoj zdjeli mrtvačka paljevina i jedna zdjelica sa dvije ručice.

Grob 102.

Dubljina 0·35 *m*; fragmenti jedne žare s mrtvačkom paljevinom, visina 400 *mm*, premjer osnovice 150 *mm*, premjer trbušine 445 *mm*; od priloga jedna broncana pinceta, jedan brus, jedna željezna šipka, pogrbljen željezni nož, željezni fragmenti, jedna zdjelica s jednom i jedna s dvije ručice.

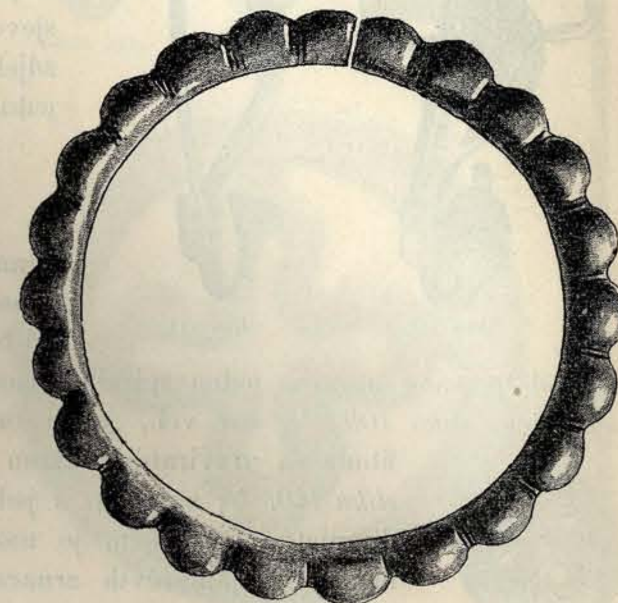
Slika 106.

Slika 107.

Grob 103.

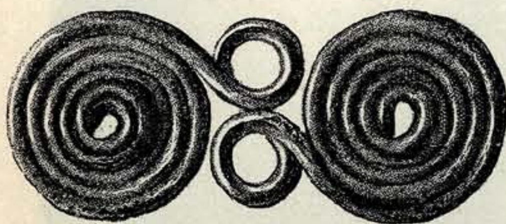
Dubljina 0·5 *m*; skelet orijentiran od sjeveroistoka prama jugozapadu. Ukraj glave fragmenti broncane certoške fibule, 20 komada žutih i modrih emaljnih bobica, jedan plosnati broncani ukrasni kolut i 30 fragmenata broncane spiralne struke. U pojasu fragmenti male željezne povinute noževe oštrice i jedan probušen brus. U blizini lijevog koljena broncano tutuli slično dugme ukrašeno graviranjem, *slika 105.*, $^1/_1$ nar. vel. Ukraj nogu jednorukat lončić i jednorukata zdjelica.

Slika 108.

Grob 104.

Dubljna 0·75 *m;* skelet orijentiran od sjeveroistoka prama jugozapadu. Na glavi jedna ukosnica od ljevenog bronca, dvije mingjuše od broncanog tenećeta, jedna broncana halka, 4 mala broncana dugmeta, jedna modra gmiza, jedna željezna certoška fibula i jedna broncana fibula iz ranijeg la-tenskog doba, *slika 106.,* $^1/_1$ nar. vel.; na prsima jedna okrugla toka od broncanog tenećeta, *slika 107.,* $^1/_1$ nar. vel., fragmenti od broncanih plosnih fibula i 390 malih broncanih dugmeta; u ručnim prigibima dvije masivne ispupčene grivne od ljevenog bronca, *slika 108.,* $^1/_1$ nar. vel.; ukraj nogu fragmenti od dvije rukate zdjelice.

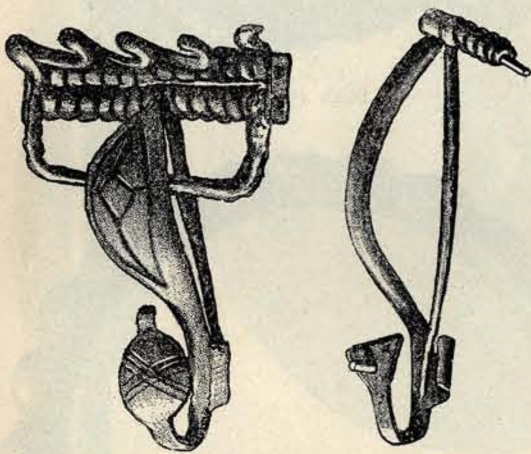
Slika 109.

Grob 105.

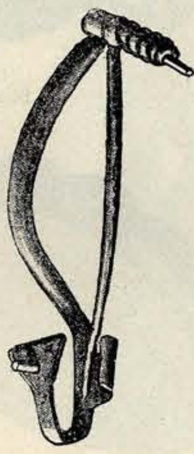
Dubljina 0·3 *m;* grob s paljevinom, smrskana žàra, u kojoj je bila jedna rukata ilovasta zdjelica.

Grob 106.

Dubljina 0·5 *m;* dječiji skelet orijentiran od jugoistoka prama sjeverozapadu. Ukraj glave ilovasta zdjelica sa dvije ručice, ukraj nogu jednoruk lonac.

Slika 110.

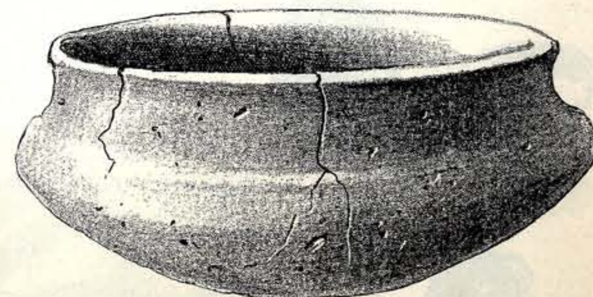
Slika 111.

Grob 107.

Dubljina 0·65 *m;* skelet orijentiran od jugoistoka prama sjeverozapadu. Ukraj glave dvije mingjuše od broncanog tenećeta, jedna ukosnica od ljevenog bronca, jedna špiralna naočarima slična fibula od broncane žice, *slika 109.,* $^1/_1$ nar. vel., jedna broncana certoška prsobranasta fibula sa graviranim lukom i dugmetom pri dônjem kraju, *slika 110.,* $^1/_1$ nar. vel., i jedna takva fibula sa šiljkom na dugmetu, na kojem je morao biti pričvršćen još neki nakit, 15 jantarevih zrnaca, 40 žutih emaljnih bobica, 10 modrih gmiza i 2 modre emaljne bobice sa žutim nareskanim okrajkom; na prsima ležaše 9 malih broncanih dugmeta, jedna broncana iskucana toka, *slika 112.,* $^1/_1$ nar. vel. i jedan prsten od broncanog tenećeta; na ručnim zglobovima dvije masivne ispupčene grivne od ljevenog bronca; u pojasu željezna šipka. Iza glave rukata zdjelica sa linearnim graviranjem, ukraj nogu ćup i zdjela, *slika 113.,* $^1/_2$ nar. vel., visina 69 *mm,* premjer pri zjalu 120 *mm,* premjer pri dnu 45 *mm.*

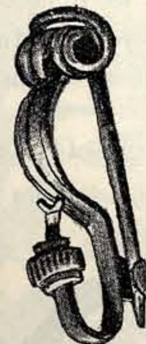
Slika 112.

Slika 113.

Grob 108.

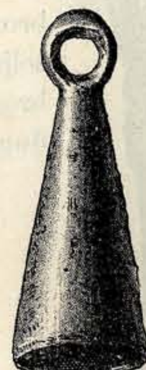
Dubljina 0·6 *m;* skelet orijentiran od sjeveroistoka prama jugozapadu. Od priloga dvije mingjuše od broncanog tenećeta, dvije ispupčene masivne grivne od ljevenog bronca, fragmenti od dvije broncane certoške prsobranaste fibule, fragmenti broncane ukosnice, 20 žutih i 2 modro-emaljne bobice i fragmenti od 2 ilovaste zdjelice.

Slika 115.

Slika 116.

Slika 117.

Grob 109.

Dubljina 0·3 *m;* skelet orijentiran od istoka prama zapadu. Ukraj glave 2 mingjuše od broncanog tenećeta, jedna ukosnica od ljevenog bronca, *slika 114.,* $^1/_3$ nar. vel., jedna broncana fibula iz ranog la-tenskog doba, *slika 115.,* $^1/_1$ nar. vel., 53 male modre gmize, 13 bijelih kruški sličnih gmiza, 3 malena jantareva zrnca, 4 male žute emaljne bobice, i 5 modrih emaljnih bobica sa modrom očnom pjegom, 2 broncana privjeska kao u *slici 116.,* $^1/_1$ nar. vel. i zvonu sličan privjesak u *slici 117.,* $^1/_1$ nar. vel. U pojasu okrugla gravirana toka od broncanog

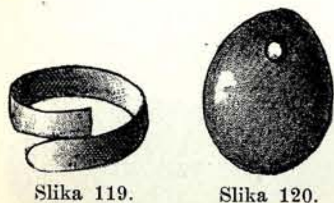

Slika 118.

Slika 114.

tenećeta, neki ukrasni predmet od ljevenog bronca, *slika 118.*, $^1/_1$ nar. vel., prsten od broncanog tenećeta, *slika 119.*, $^1/_1$ nar. vel. i privjesak od kamena, *slika 120.*, $^1/_1$ nar. vel. Ukraj nogu bijaše mali lonac.

Slika 119. Slika 120.

Grob 110.

Dubljina 0·3 *m;* grob od sažgane lješine. U dvorukastoj zdjeli mrtvačka paljevina i fragmenti jedne broncane certoške fibule.

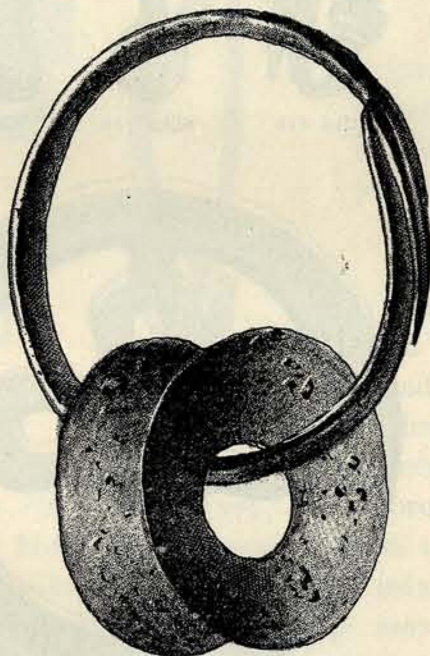
Grob 111.

Dubljina 0·25 *m;* grob od sažgane lješine. Fragmenti velike žàre sa pepelom i ovim rukotvorinama: šest broncanih okovica sa pojasa sa privjesnim viticama, jedna željezna pojasna šipka, jedna broncana ukosnica, jedna broncana certoška prsobranasta fibula i 22 broncana dugmeta.

Grob 112.

Dubljina 0·4 *m;* skelet orijentiran od sjeverozapada prama jugoistoku. Jedna rukata zdjelica i fragmenti od dva lonca.

Slika 122.

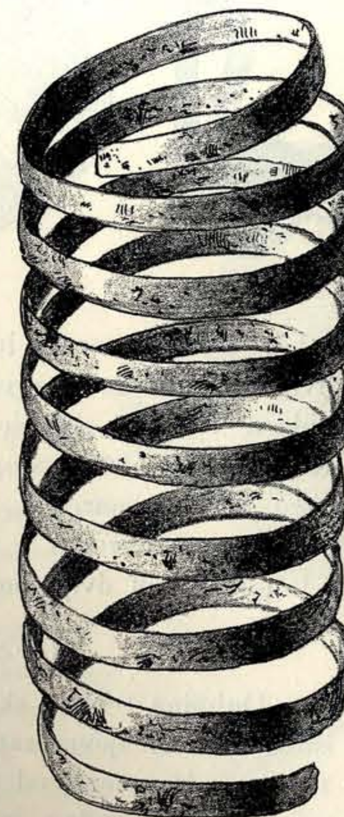

Slika 121.

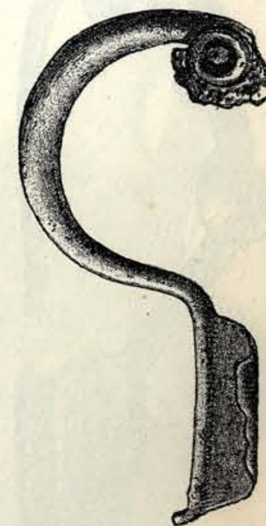
Grob 113.

Dubljina 0·4 *m;* skelet orijentiran od jugoistoka prama sjeverozapadu. Ukraj glave dvije mingjuše od broncanog tenećeta, *slika 121.*, $^1/_1$ nar. vel., jedna ukosnica od ljevenog bronca, tri emaljne bobice i jedno jantarevo zrnce, tri buli slična privjeska od broncanog tenećeta i fragmenti jedne certoške prsobranaste fibule; na lijevom kuku jedna željezna noževa oštrica, *slika 122.*, $^1/_1$ nar. vel. Ukraj nogu fragmenti jedne rukate zdjelice i jedne zdjele.

Grob 114.

Dubljina 0·6 *m;* skelet orijentiran od sjeveroistoka prama jugozapadu. Od rukotvora našlo se je: jedna špiralna grivna od broncanog tenećeta, *slika 123.*, $^1/_1$ nar. vel., jedna otvorena željezna grivna, jedna broncana lučna fibula sa dugačkim donjim krajem, *slika 124.*, $^1/_1$ nar. vel., 52 mala broncana dugmeta, jedno jantarevo zrnce, devet modrih i bijelih gmiza, jedna ilovasta zdjela i jedan ćup, *slika 125.*, $^1/_1$ nar. vel., visina 54 *mm*, premjer pri zjalu 35 *mm*, premjer trbušine 62 *mm*.

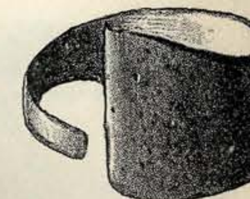

Slika 123.

Slika 124.

Slika 125.

Grob 115.

Dubljina 0·6 *m;* skelet orijentiran od sjeveroistoka prama jugozapadu. Od priloga bijahu: jedna broncana ukosnica, devet broncanih buli sličnih privjesaka, jedna grivna od broncanog tenećeta, *slika 126.*, $^1/_1$ nar. vel., 15 šarenih emaljnih bobica i jednoručni lončić, ukrašen po boku pasom bradavičastih bobica.

Slika 126.

Grob 116.

Dubljina 0·3 *m;* grob za sažežene lješine. Fragmenti oveće žàre, jedna zdjela ukrašena pri zjalu odskočenim rubom s rupicama prstom utisnutim, broncana lučna fibula s dugačkom nogom i jedna modra emaljna bobica sa bijelom očnom pjegom.

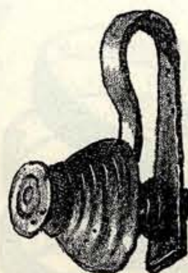
Grob 117.

Dubljina 0·5 *m;* skelet orijentiran od jugozapada prama sjeveroistoku. Ukraj glave dva željezna kopljana šiljka, na pleću jedna broncana certoška

fibula, *slika 127.*, $^{1}/_{1}$ nar. vel., uz lijevo rame 28 broncanih dugmeta nanizanih na broncanu žicu, što je valjda služilo kao okovica na remenju, *slika 128.*, $^{1}/_{1}$ nar. vel., u pojasu jedna broncana bobica i fragmenti jedne

Slika 127.

Slika 128.

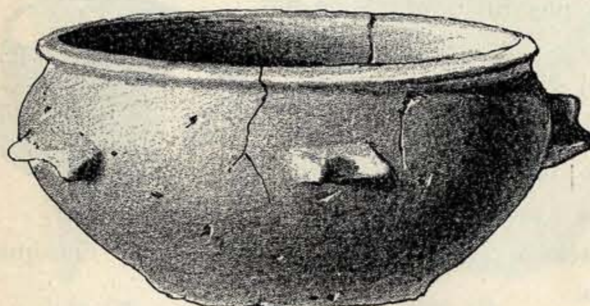

Slika 129.

takve, jedna broncana lučna fibula s dugom nogom, dvije probušene cyprea školjke, jedna emaljna bobica i male cijevčice od broncanog tenećeta. Kod lijevog pleća jedna ukrašena rukata zdjelica, *slika 129.*, $^{1}/_{1}$ nar. vel., jedan jednorukat lonac s obručem na okrajku s prstom utisnutim rupicama i fragmenti od dvije male rukate zdjelice.

Grob 118.

Dubljina 0·5 *m;* skelet orijentiran od sjeveroistoka prama sjeverozapadu. Od rukotvora: dvije mingjuše od broncanog tenećeta, fragmenti od dvije certoške prsobranaste fibule, fragmenti broncane ukosnice, jedno jantarevo zrnce, 29 žutih i modrih emaljnih bobica, željezna šipka od pojasa i rukata zdjelica od ilovače.

Slika 130.

Grob 119.

Dubljina 0·4 *m;* grob za sažežene lješine. Jedna rukata zdjelica, jedna takva bez ručica, jedna dvostruka igla, željezna šipka i fragmenti željezne noževe oštrice.

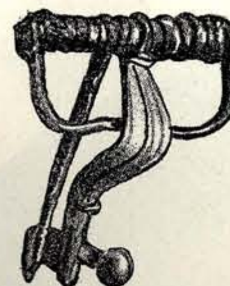
Grob 120.

Dubljina 0·6 *m;* skelet od jugozapada prama sjeveroistoku. Ukraj glave fragmenti rukate zdjelice, ukraj nogu jedna zdjela s ručicama,

slika 130., $^{1}/_{4}$ nar. vel., visina 68 *mm,* premjer pri zjalu 120 *mm,* premjer pri dnu 72 *mm.*

Grob 121.

Dubljina 0·6 *m;* skelet od sjeveroistoka prama jugozapadu. Ukraj glave dvije mingjuše od broncanog tenećeta, dvije velike certoške prsobranaste broncane fibule s broncanim privjescima, četiri manje takve, *slika 131.*, $^{1}/_{1}$ nar. vel., ukosnica od ljevenog bronca, 10 emaljnih bobica i devet jantarevih zrnaca i jedan privjesak od vapnenca. Na rukama dvije ispupčene masivne grivne od ljevenog bronca, na prsima i na dimnjama 850 malih broncanih dugmeta. Ukraj nogu rukata žàri slična posuda, *slika 132.*, $^{1}/_{2}$ nar. vel., visina 117 *mm,* premjer pri dnu 57 *mm,* premjer pri zjalu 80 *mm,* premjer trbušine 139 *mm,* fragmenti zdjelice i jedne zdjele.

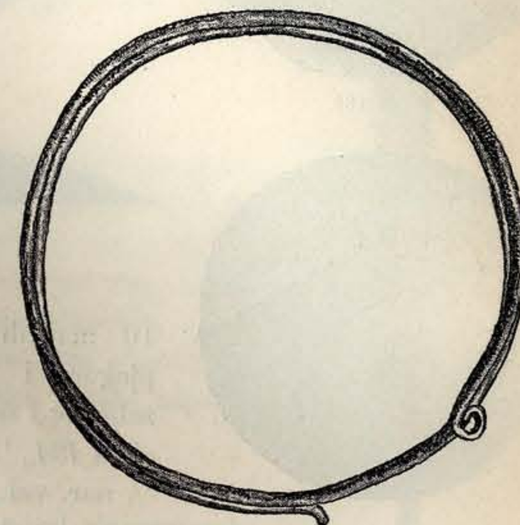
Slika 131.

Slika 132.

Grob 122.

Dubljina 0·6 *m;* skelet orijentiran od jugozapada prama sjeveroistoku, uza nj na lijevoj strani prsiju dječiji skelet. Pri ženskom skeletu našle su se blizu glave dvije broncane certoške prsobranaste fibule i 27 malih broncanih dugmeta i jedno tululi slično dugme. Iza glave stajaše dvorukata zdjelica, lijevo u pasu ćup s ručicama i

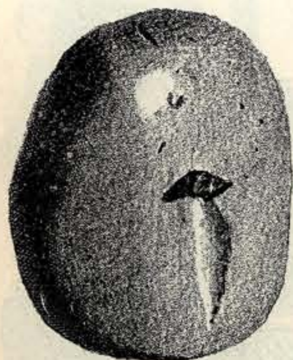

Slika 133.

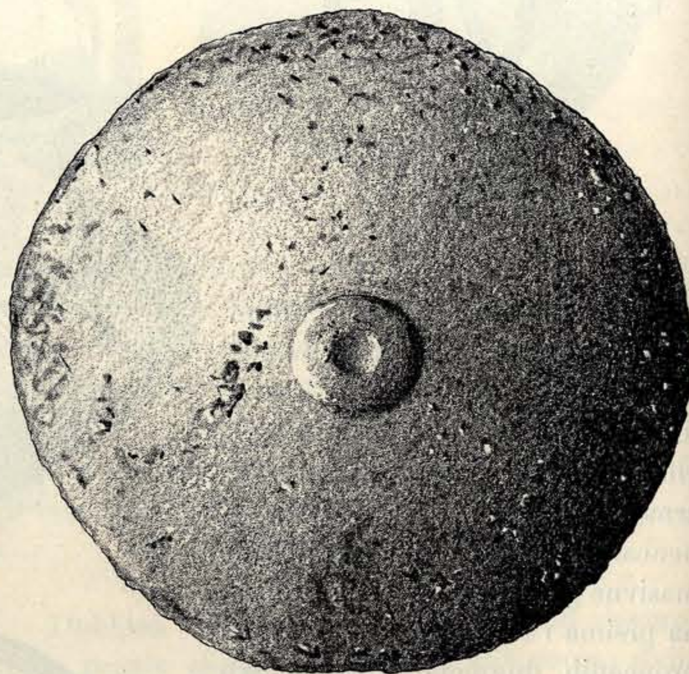
ukraj nogu fragmenti jedne zdjele. Kraj dječijeg skeleta ležahu dvije grivne od dvostruko spletene broncane žice, *slika 133.*, $^1/_1$ nar. vel.

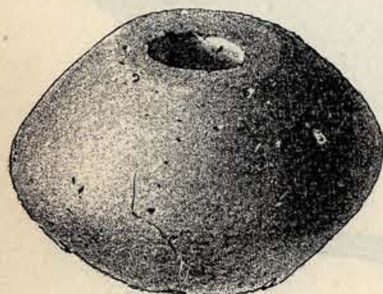
Grob 123.

Dubljina 0·4 *m;* skelet orijentiran od jugoistoka prama sjeverozapadu. Na glavi jedna ukosnica od ljevenog bronca, jedna željezna ukrasna vitica,

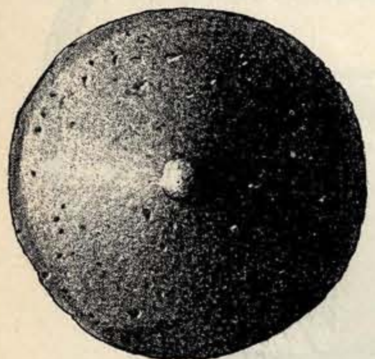

Slika 134.

Slika 135.

Slika 136.

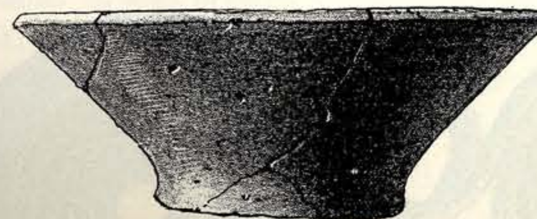

Slika 137.

10 modrih emaljnih bobica s bijelom očnom pjegom i 15 jantarevih zrnaca nanizanih na željeznu žicu, jedno veliko jantarevo zrnce, *slika 134.*, $^1/_1$ nar. vel., i ilovasti pršljen, *slika 135.*, $^1/_1$ nar. vel., na prsima velika toka od broncanog tenećeta iskovana, *slika 136.*, $^1/_1$ nar. vel., i dvije manje isto takve, *slika 137.*, $^1/_1$ nar. vel., iza glave stajaše dvorukata zdjelica i jedan ćup bez ručica, ukraj nogu lonac.

Grob 124.

Dubljina 0·6 *m;* jedan ženski i jedan dječiji skelet orijentiran od jugozapada prama sjeveroistoku. Od priloga: broncani nakitni kolut jedna modra bobica sa bijelim očcem, buli sličan privjesak, broncana

Slika 138.

okovica i broncana špiralna struka od žice. Ukraj nogu ženskog skeleta tanjuru slična posuda, visina 52 *mm,* premjer pri dnu 60 *mm,* premjer pri okrajku 135 *mm, slika 138.*, $^1/_2$ nar. vel.

Grob 125.

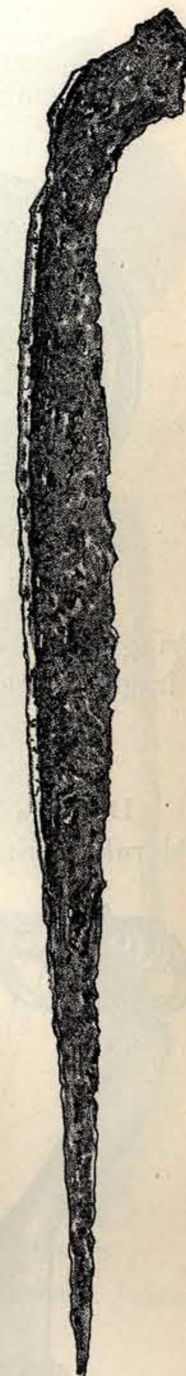
Dubljina 0·55 *m;* skelet orijentiran od jugozapada prama sjeveroistoku. Na desnoj strani iskrivljen željezni nož sjekač i jedan četverobridi željezni probodač, ukraj nogu fragmenti lonca.

Grob 126.

Dubljina 0·7 *m;* skelet orijentiran od sjeverozapada prama jugoistoku. Pri glavi desno dva željezna kopljana šiljka na oblik lovorovog lista s jakim okruglim povorom po srijedi, na desnoj strani 542 *mm* dug tankozašiljen željezni nož sjekač s jednom oštricom, držak mu jako zavijen, *slika 139.*, $^1/_3$ nar. vel. Iza glave jedan lonac bez ručica i fragmenti od dvije rukate zdjelice.

Grob 127.

Dubljina 0·4 *m;* skelet orijentiran od sjeveroistoka prama jugozapadu. Pri glavi broncana naočarima slična špiralna fibula sa broju osam sličnim osretkom, *slika 140.*, $^1/_1$ nar. vel., ukosnica od ljevenog bronca, bron-

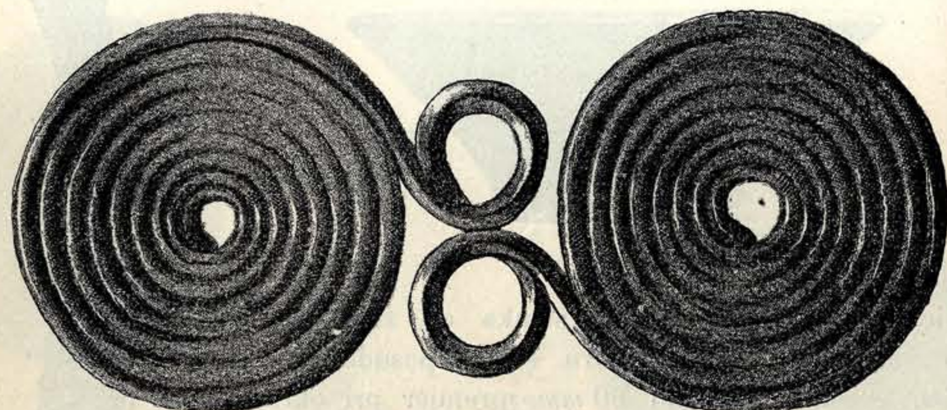

Slika 139.

cana halka, pet buli sličnih privjesaka od broncanog tenećeta i broncana certoška prsobranasta fibula. Ukraj nogu lonac.

Grob 128.

Dubljina 0·4 *m;* skelet orijentiran od sjeveroistoka prama jugozapadu.

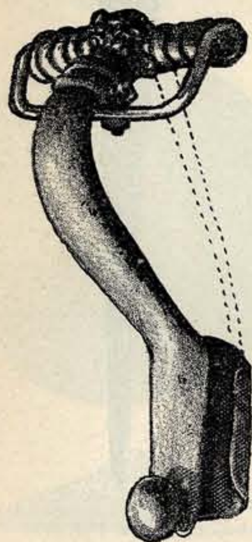

Slika 140.

Pri glavi ukosnica od ljevenog bronca, fragmenti željezne certoške fibule i fragmenti rukate zdjelice.

Grob 129.

Dubljina 0·5 *m;* skelet orijentiran od sjeverozapada prama jugoistoku. Od rukotvorina fragmenti željezne noževe oštrice i željeznog kopljanog šiljka. Ukraj nogu stajaše zdjelica s visokim stalkom, *slika 141.,* visina 80 *mm,* premjer pri dnu 84 *mm,* premjer pri zjalu 117 *mm,* i jedna rukata zdjelica.

Slika 142.

Slika 141.

Grob 130.

Dubljina 0·5 *m;* skelet orijentiran od sjeveroistoka prama jugozapadu. Pri glavi ukosnica od ljevenog bronca, dvije broncane certoške prsobranaste fibule, jedna isto takva sa neobično jakim

lukom i petom, *slika 142.,* $^{1}/_{1}$ nar. vel., 22 komada modrih i žutih emaljnih bobica i tri jantareva zrnca, na ručnoj pregibi dvije željezne noževe oštrice, jedna željezna kopča i jedna željezna halka; po svem tijelu rasuto 122 broncana dugmeta. Pri glavi jedna žari slična posuda, visina 82 *mm,* premjer pri zjalu 50 *mm,* premjer trbušine 97 *mm,* premjer pri dnu 30 *mm,* *slika 143.,* $^{1}/_{2}$ nar. vel., i jedna dvorukata zdjelica; ukraj nogu dvije jednorukate zdjelice i ćup bez ručica.

Slika 143.

Grob 131.

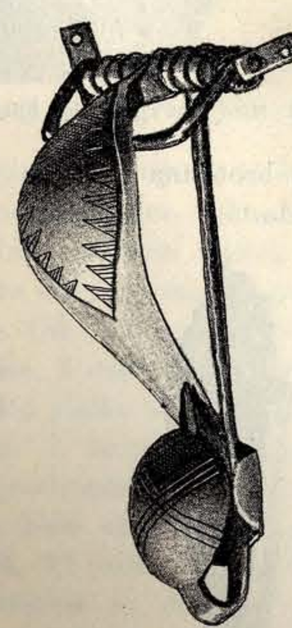
Dubljina 0·4 *m;* žàra sa mrtvačkom paljevinom. Od priloga 122 malena broncana dugmeta i fragmenti broncane certoške fibule.

Grob 132.

Dubljina 0·4 *m;* skelet orijentiran od sjeveroistoka prama jugozapadu. Od rukotvorina našlo se je: ukosnica od ljevenog bronca, broncana certoška prsobranasta fibula, 10 modrih emaljnih bobica sa bijelom očnom pjegom, tri jantareva zrnca, jedna željezna šipka i ilovastih rbina.

Slika 145.

Slika 146.

Slika 144.

Grob 133.

Dubljina 0·4 *m;* skelet orijentiran od jugoistoka prama sjeverozapadu. Od priloga: dvije dugačke certoške fibule od bronca, *slika 144.,* $^{1}/_{1}$ nar.

vel., dva špiralna koluta od broncane žice i 33 malena broncana dugmeta. Ukraj nogu od skeleta fragmenti dvijuh ilovastih zdjelica.

Grob 134.

Dubljina 0·5 *m;* skelet od jugoistoka prama sjeverozapadu. Od priloga jedna željezna certoška prsobranasta fibula, *slika 145.,* $^1/_1$ nar. vel., željezna

Slika 149.

šipka, broncana nakitna halka i 42 malena broncana dugmeta.

Grob 135.

Dubljina 0·7 *m;* ženski skelet sa dječijim skeletom na lijevoj strani, orijentirani od

Slika 148. Slika 147. Slika 150.

jugoistoka prama sjeverozapadu. Pri glavi dvije jednorukate zdjelice, ukraj nogu jedna zdjela i zdjelica sa dvije ručice.

Grob 136.

Dubljina 0·4 *m;* grob od sažežene lješine. Megju fragmentima jedne oveće žare našlo se je ovo: plosnata zdjela sa stalkom, jedna zdjela sa

četiri dugmetu slična nastavka mjesto ručica, jedna rukata zdjelica, čupić i jedna broncana certoška prsobranasta fibula sa raširenim graviranim lukom i dugmetom, *slika 146.,* $^1/_1$ nar. vel.

Grob 137.

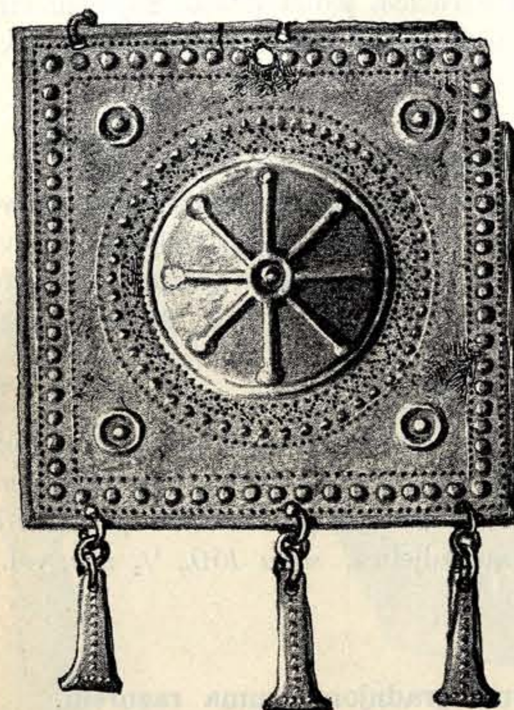
Dubljina 0·5 *m;* skelet orijentiran od sjeveroistoka prama jugozapadu. Od priloga: broncana dvostruka igla, željezna šipka, željezna okovica sa koricâ, *slika 147.,* $^1/_1$ nar. vel., i jedan željezni nož sjekač sa oštricom, koja je prema vrhu jako povinuta, *slika 148.,* $^1/_3$ nar. vel., dužina 400 *mm,* najveća širina 38 *mm.*

Grob 138.

Dubljina 0·5 *m;* skelet orijentiran od sjeverozapada prama jugoistoku. Od priloga: dvije broncane mingjuše, jedna ukosnica od ljevenog bronca, jedna modra emaljna bobica, jedna žuta emaljna bobica, jedan rukat lončić, *slika 149.,* $^1/_2$ nar. vel., rukata zdjelica, *slika 150.,* $^1/_2$ nar. vel., i dva lonca.

Nahogjaji iz grobova, koji su izgradnjom druma razoreni.

Na mjestu, gdje drum, koji vodi k trijemu za sušenje koža u Sanskom-mostu groblje presjeca, označeno na planu, *slika 2.,* šrafiranjem, naišlo se je na prve nahogjaje, koji su bili povodom cijelog otkrića. Po nagjenim rukotvorima sudeći, moralo je tu biti najmanje 15 grobova. Nahogjaji su ili nakitni predmeti ili pak oružje. Od onih prve vrste predani su zemaljskom muzeju ovi: 3 broncane ukosnice, 4 masivne ispupčene otvorene grivne od ljevenog bronca i jedna takva od glatke jake broncane žice, jedna špiralna grivna od broncanog tenećeta, 2 špiralne naočarima slične fibule od broncane žice, 8 certoških prsobranastih broncanih fibula i broncana halka, 18 privjesaka u obliku bule od broncanog tenećeta, 154 malih dugmeta od broncanog tenećeta, 23 žute emaljne bobice, jedna isto taka modra, jedna zelena emaljna bobica sa modrom očnom pjegom, jedna velika zelena gmiza, jedna ilovasta bobica, jedan mosur od ilovače i dvije ukrasne plojke od broncanog tenećeta, *slika 151.* i *152.,* $^1/_2$ nar. vel. Dekoracija je izvedena rukom. Srednji toki sličan dio, prikazuje koleso sa palcima, a okolo njega su tri tačkama narovašene kružnice. Izmed prve i druge kružnice jest jedna izverugana pruga. Okolo toga ukrasa jest kvadratična bordura od tačkama narovašenih pruga. U ona četiri kuta megju kružnicom i bordurom pomaljaju se četiri kružnice sa centriranim središtem. Smisao dekorativnog motiva jest zaista prikazba sunčanog kolobara. Na plojki, *slika 151.,* na dônjem kraju tri su privjeska od

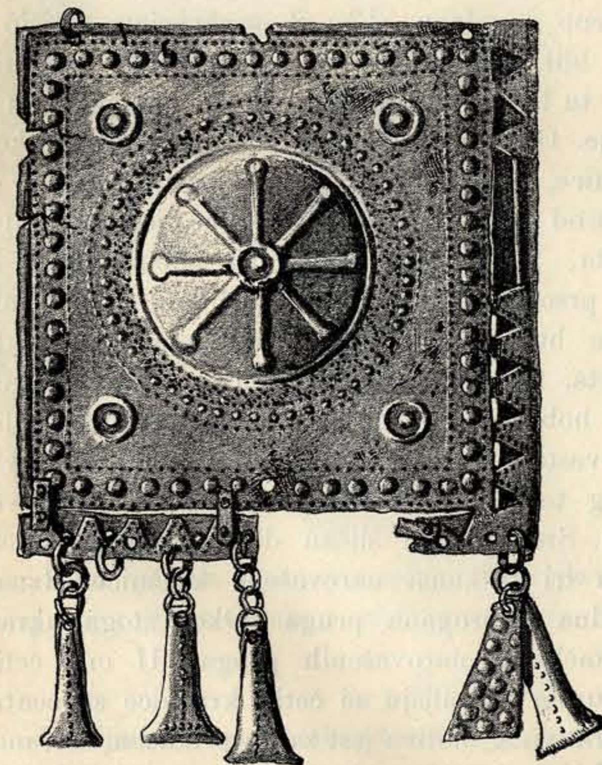
Slika 151.

broncanog tenećeta, pričvršćena sa tri ručice od broncane žice, a kod druge visi

Slika 153. Slika 154.

Slika 152.

pet privjesaka na posebnoj pripojenoj borduri, *slika 153.*

Od željeznog ubojitog oružja najviše nas zanima na *slici 153.*, $^1/_3$ nar. vel., naslikani nož sjekač, dužina mu je 502 *mm*, najveća širina 40 *mm*. Jednobrida oštrica, koja je izdubljeno nabrušena, jest prema vrhu na nutrašnjoj strani pogrbljena i povinuta, a na hrptu je u duljini od po prilici 100 *mm*, takogjer naoštrena. Držak ima dvije željezne nite i raširuje se na bazi u nazubljen nastavak, sličan onomu na motki za pariranje, a više prama oštrici izbija.

Slike 154. i *155.*, $^1/_3$ nar. vel., prikazuju nam dva jednobrida željezna noža sjekača, jedan sa jako pogrbljenom i prama vrhu povinutom, drugi sa skoro upravnom oštricom; *slika 155.*, dužina 395 *mm*, najveća širina 37 *mm*.

Željeznih kopljanih šiljaka, od kojih je jedan prikazan u *slici 156.*, našlo se je 14 komada. Mjeru i oblik im prikazuje ova tabla.

Slika 155.

Broj	Oblik pera	Oblik srednje porebrice u presjeku	Dužina vrška od koplja u milimetrima	Dužina pera od koplja u milimetrima	Najveća širina pera od koplja
1.	List lovorike	trapec	570	408	50
2.	„	„	550	442	60
3.	„	„	770	568	65
4.	„	okrugla	480	350	58
5.	„	trokut	360	295	47
6.	„	„	540	395	49
7.	„	„	552	360	53
8.	„	bez rebra	480	320	49
9.	Rombički		485	320	40
10.	„	trapec	390	225	41
11.	List trstike	trokut	405	320	45
12.	„	„	452	340	38
13.	Trobrid	bez rebra	330	220	38
14.	Na bazi širok, prema vrhu nije povinut	trapec	390	220	60

Slika 156.

Nahogjaji iz paljevnih naslaga.

Istočno od groblja u blizini 111., 115. i 118. groba, a isto tako i zapadno kraj grobova od 41. do 97. našlo se je u visini od pô do jednog metra i u izmjeri od po prilici 15 kvadratnih metara naslage pepela i paljevine, u kojima je bilo i nahogjaja; ali se nije moglo konstatovati, da je tu bilo grobova. Mislim, da su na onim mjestima, gdje se danas nalaze velike naslage paljevine, sažigana tjelesa, koja su ukopana u grobove sa žàrama, i da su oni objekti, što se nalaze u naslagama, razasuti i izgubljeni mrtvački prilozi. Našli su se ovi predmeti: masivna ispupčena narukvica od ljevenog bronca, jedna broncana fibula iz ranijeg la-tenskog doba, jedna broncana certoška prsobranasta fibula, 3 broncane nakitne halke, jedno dugme od broncane ukosnice, fragmenti od 2 dvostruke igle, 15 broncanih dugmeta, jedan slovu S sličan broncani zaponac i jedan takvi željezni zaponac, fragmenti od gmiza i emaljnih bobica i utarci od broncane žice.

Tabla I. Uz članak „Nekropola ravnih grobova kod Sanskog mosta".

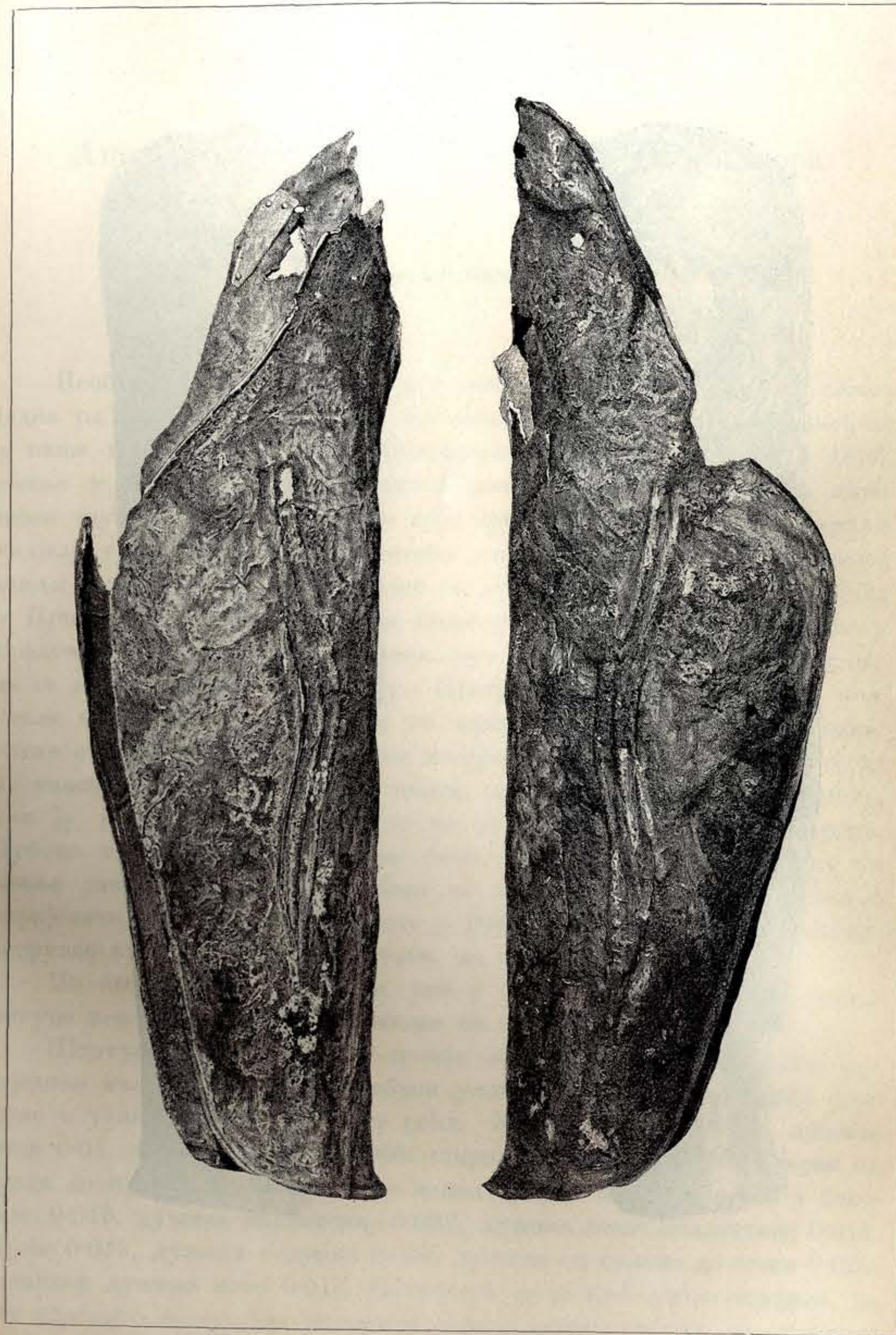

Tabla II. Uz članak „Nekropola ravnih grobova kod Sanskog mosta“.

Аполова штатуета из Вршана код Прњавора.

Пише

Карло Пач.

Необичном случају ваља нам захвалити, што је нађена ваљда једна од најљепших антикних бронцаних штатуета, које су доспјеле у наше крајеве. Дјеца Вида Живковића чувала су 2. јануара 1896. свиње у некој равној, пространој завали, од прилике 400 *m* ниже неког шумског пута, који води кроз Вршане. Док су се дјеца играла, видјела су, гдје на обронку изнад мале једне чесме на разрованој земљи лежи мален кип. Донесоше га кући оцу. Котарски предстојник у Прњавору, сјевероисточно од Бањелуке, господин Паулић, коме у уредовно подручје падају Вршани, чуо је за тај нахођај, па одредио, да се пошаље земаљском музеју. Претраживањем, које се одмах подузело на налазишту, нити су се нашле зидине, нити друге какве ситне ствари. Како је штатуета доспјела на оно одлучено мјесто, да ли каком задужбином у каком малом, од дрвета сграђеном светишту, или ју је неко изгубио, то се по томе не ће моћи разбистрити. Дубоко тај предмет није могао бити скривен у земљи, кад су га свиње тако лако изровале. Мора се пожалити, што се није могло спријечити, да је отац оне дјеце у Вршанима са штатуете силовито оструга̂о патину, желећи испитати, да ли није од злата.

По околностима нахођења, као у осталом и по укупном стању фигуре искључена је свака помисао на кривотворину.

Штатуета је од бронца, помно љевена. Очи бијаху, како још свједочи мален преостатак, сребром уложене; да ли тако бијаху уложене и усне, не може се више рећи. Укупна висина 0·101, дужина лица 0·01, ширина лубање 0·008, ширина у плећима 0·026; јарак од врата до пупка 0·019, пупак до испод трбуха 0·012, ширина у бокови̂ма 0·019, дужина надлактице 0·022, дужина десне подлактице 0·016, лијеве 0·013, дужина бедрице 0·028, дужина од кољена до стопе 0·028, садашња дужина ноге 0·013. Штатуета се је врло добро одржала, до оне силовито састругане патине на лијевој страни трбуха, на отражњој

страни надлактице и лијевог дôњег гњата и осим што је мјестимице оксидацијом разорена епидермис. Само нема на лијевој руци палца, кажипута и малог прста, и сваки пут првог чланка средњака и прстењака; на ногама нема ни једног палца. Осакаћене су и ноздрве и уста.

Патина је сада уопће смеђасто загасито зелена; на више заштићеним мјестима, гдје је онај, што је штатуету нашао, мучније могао захватити крпом, кад ју је чистио, у удубинама рудасте косе и испод трбуха је митис-зелена.

На табанима јасно се разабиру трагови олова или цинка, којим је штатуета била причвршћена за плинту. Равнотежа је тако тачно израчунана, да штатуета и без сваке потпоре чврсто стоји.

Посве гô младић стоји, као да се одмара, јако на десно нагнут, десном ногом; лијева нога у кољену прегнута, понешто је натраг макнута, те се само прстима дотиче тла. Десна је рука уздигнута и на главу прислоњена; лијева је подлактица испружена. Лијева је рука, како се то по згрбљеним прстима, а баш и по њиховој оштећености може распознати, држала узак, озгор доље намјештен предмет, који је од неког тврдог материјала нарочито начињен, али су га прсти готово сасвим обухватили. По десном, врло избоченом куку, по држању лијеве руке, као и по потреби мировања, која се разабире у цијелој фигури, чини се, да младић по првобитној композицији није био начињен да слободно стоји, него да се десно руком наслонио на неки предмет, кога нема уз наш кип.

Кудраве власи, које не краси ни вијенац ни трака, раздијељене су на тјемену, сприједа рашчешљане на обје стране и отрага свезане у квргу; лијево и десно спушта се с обје стране витог врата по једна рудица на рамена.

Глава показује племенито формиран овал са лијепо пропорцијонираним, изразитим личним цртама. Тијело показује младеначку снагу,

у мишицама и зглобовима помно израђено; вити му, хармонички размјери врло се пријатно дојме, када се испореде са већином здепнастим, суровим подобама иначе у нашим крајевима нађених кипова.

Та мала умјетнина, — како поврх опће чињенице, да су такви продукти ситничарске умјетности и умјетничког заната великом већином минијатурне патворине гласовитих творевина велике умјетности и поврх тога, да би се чисто умјетничко схваћање проблема једва задовољило тако малим мјерилом, — одаје то, што нема неопходно нужне потпоре, — није оригинал, т. ј. није самостална композиција, него смањена патворина веће једне умјетничке радње, која, судећи по дивном нашем реплику потјече или од једног великог умјетника самог, или је начињена под његовим посредним или непосредним утјецајем. Штатуета има доста индиција, које означују онај круг, из кога је потекао њихов узор. То је држање фигуре, десна нога, којом стоји, наслањање на потпору и тиме постигнуте, лијепо завинуте контуре, мотив уздигнуте руке, младоликост, убавост и стаситост подобе, израда тијела, и не у пошљедњем реду угодни, лагодни покој, коме се је подоба подала. Ко је икада видио олимпијског Хермеса, Аполона Сауроктоноса или Сатира, гдје се одмара, томе је већ прије поредања ових обиљежја име Праксителес дошло на уста.

Пронашавши тако мјесто у хисторији умјетности, што га штатуета заузима у збирци наших споменика, можемо да нашој фигури и име дамо. Међу штатуама, које се своде на Праксителa или његове ученике, има једна страна Аполових штатуа[1]), које јој већином осим неколико варијација посве подобају. И од Апола Трибуне у Фиоренци разликује се она само у неколико тачака, нарочито косом, која није вјештачки уређена. Не ћемо дакле погријешити, ако у штатуети из Вршана препознамо Апола.

---

[1]) Упућујем на њихову оцјену у културно-хисторичком погледу по А. Фиртвенглеру (Fürtwängler) у Roschera: Mythol. Lexikon s. v. Apollo, стр. 460. и д.

Пошто је лијева рука у оригиналу тих Аполових реплика држала лук (исп. Fürtwängler на спом. мј.), то можемо узети, да је и наш Аполо, који, како смо горе примијетили, имађаше атрибут, исто тако био наоружан.

Морали смо се одрећи помисли, да имамо антикни умјетнички продукат, који само у босанској слици опстоји; али се и тако можемо весѐлити овоме посједу: онај, који ју је копирао, био је умјетник финога схваћања оног ћућења, које је створило оригинал и виртуозне вјештине у смањеном копирању, која се показује у ексактној изради и у меком моделирању нарочито предње стране. Страга нас само помета немотивирана, дубока бразда, која раздваја леђа и тврди поступак при израђивању лијеве надлактице, која је као отпиљена одмакнута од горњег тијела. При томе безимени умјетник није запао у ситничарење, коса је н. пр. израђена нехајном смјелошћу, без велике бојажљивости.

Када је штатуета постала, не можемо да знамо; начин, како је коса уређена, сличности с оним принцесама Јулијско-Клаудијске куће, не ће се смјети сматрати као знаци за фиксирање времена њеног постања. Али поуздано можемо рећи, да у нашим крајевима није начињена, да је дакле с неког главног попришта умјетности по некој сретној, нама непознатој свези доспјела к нама у Босну.

Književnost. — Књижевност.

Vjestnik hrvatskoga arheološkoga društva. Nove serije godina I. 1895. Sa tri tabele i 161 slikom u tekstu. Zagreb 1895./96.

„Vjestnik hrvatskoga arheološkoga društva" prestao je odjednoć godine 1892. umirovljenjem direktora arheološkoga odjela narodnoga muzeja u Zagrebu, gospodina S. Ljubića. Bio je stigao do 14. godišta. Od onda bi se doduše ponekad čulo, da se namjerava „Vjestnik" opet uskrisiti u život; ali stalnije forme poprimile su te osnove istom utjecanjem prijašnjeg odjelnog predstojnika gospodina dra I. Kršnjavoga, koji je arheološkom odjeljenju dao novoga direktora u osobi gimnazijskog profesora gospodina dra J. Brunšmida, a listu i državnu pripomoć odredio. U proljeću godine 1896. izdan je najposlije prvi svezak kao „nove serije I. godina 1896.". Može se reći, da je to vrijeme odmaranja prijalo pothvatu. Novi „Vjestnik" razlikuje se od staroga veoma povoljno kako u tipografskom, tako i u ilustrativnom pogledu. Slika ima puno više i većinom su dobre; divna je kod Angerera i Göschla izragjena slika u bojama, str. 16. i 17. I format je izišao ugledniji, te dolikuje arheološkom godišnjaku. Umjesto prijašnja četiri sveska odsad će svake godine da izlazi po jedna knjiga.

Mi se iskreno radujemo uskrslomu „Vjestniku", koji je tako lijep i toliko obećaje, pozdravljajući ga kao suradnika na tome polju naučnog ispitivanja, koje ovuda na jugu još u gdjekome pogledu leži na ugaru. Poštena konkurencija može da nauci samo koristi, a uzajamno objektivno ocjenjivanje svega, što se kad iznosi na vidjelo, očuvaće nas štokad od nemara, zablude i samoobmane.

Od priličnog broja rasprava u tome svesku mogu ovdje samo o trima govoriti; one sve tri potječu od urednika toga lista, gospodina profesora dra Brunšmida. Pri tome sam koji put dalje zasegao, pa u prikaz upleo i svoga ispitivanja.

1. Nadgrobni spomenik M. Valerija Sperata iz Viminacija str. 1. i d. U tom potankom ispitivanju jasno se razabire utjecaj bečkog arheološko-epigrafskog seminara. Za prosugjivanje rimske umjetnosti na str. 3. može se sada uputiti na „Die Wiener Genesis", izdana po W. pl. Hartelu i Fr. Wickhoffu (Beč 1895.), djelo, u kom je posljednji naučenjak razvio sasvim nove perspektive o rimskom umjetničkom stvaranju. U razlaganju o akvitanskim kohortama[1]) (str. 9. i d.) izriče Brunšmid to mnijenje (str. 11.), da oba u Dalmaciji (Salonae, Aequum) nagjena natpisa:

C. III 2053: *Tarcho Tarbunis f., mil. coh. Aqu(itanorum), ann. XLV. stip. XXV, dom(o) Camu[loduno] Tarpolie . . .* i

C. III 9760: *Burrius Betuloni f. Trebocus, miles cho. Aquitanorum, annorum LV, stip. XXIX, h. s. e. Heres posuit.*

ne dopuštaju zaključiti, da je u Dalmaciji neko vrijeme bila akvitanska kohorta, nego je nasuprot vjerojatnije, da su oba vojnika ovdje našla svoju opskrbu za starost.

[1]) Isp. o tome sada i O. Hirschfeld: „Aquitanien in der Römerzeit", Sitzungsberichte der Berliner Akademie 1896., str. 437., primj. 4.

Po mome je sudu to mnijenje pogrješno. Veoma je smiono uzeti, da su auksilijarne čete, koje su garnizonirale u Britaniji, Germaniji ili Reciji — u tim provincijama bijahu akvitanske kohorte — bile naseljene u Dalmaciji, i to na dva mjesta, u Aequumu i u glavnom gradu provincije Saloni. U natpisima bio bi se za cijelo kako god istakao i otpust. Tarcho i Burrius ne bi se nazivali *milites*, već *veterani*, ili bar *missicii*. Mnoge godine službovanja, na koje Brunšmid polaže osobitu važnost, ne bi ovdje smjele zavoditi na stranputicu. Kako je poznato, tužili su se i sami legijonari na još više pod stijegom provedenih godina, a njihovi nadgrobnici svjedoče, da su takve tužbe bile opravdane. To su zauhvano aktivni vojnici, koji su u službi, dakle sa svojim kohortama došli u Dalmaciju.

Ali koja je akvitanska kohorta bila u Dalmaciji? Na našim spomenicima ispušten je broj oba puta.

Tim bismo brojevima po mome sudu u trag mogli ući po naznakama zavičaja. U četi, koja je prvobitno sastavljena u Akvitaniji, služi jedan porajnski Trebočanin, i — uz sumnjanje navedena emendacija Mommsenova[1]) u p. 1. biće valjda istinita — jedan momak iz Camulodunuma u Engleskoj. Pošto je mjesna konskripcija u auksilijarnim četama prije nastupila nego u legijama, to će se otuda moći zaključiti, da su Tarcho i Burrius uvršteni u kohortu, kada je ona bila smještena u njihovim zavičajnim provincijama, da je dakle kohorta, prije nego što je došla u Dalmaciju, bila u Britaniji i Germaniji.

To se pak, kako znamo od kamena iz Viminacija, podudara u pogledu kohorte I *Aquitanorum veterana*, i to samo za ovu akvitansku kohortu. Ona je godine 74., 90., 116., bila u Germaniji, godine 124. u Britaniji, a godine 134. opet u Germaniji (Mommsen C. III p. 2025., 2017., 2019., Brunšmid str. 9. i d.). To se sve posvema podudara s podacima, uzetim iz obiju zavičajnih naznaka o prošlosti dalmatinske kohorte. Moći će se po tome uzeti, da se na našim natpisima misli *cohors I Aquitanorum veterana*. Što ona u tim natpisima nema pridjevka veterana, ne može se smatrati instancijom; i na britanskim natpisima C. VII 176—620 *a* zove se ona naprosto *coh. I Aquitanorum*. Kohorta mora dakle da je poslije 134. došla u Dalmaciju, valjda pod Antoninom Piom, pod kojim je *exercitus* u Dalmaciji, kako se čini, i inače pojačan. I Brunšmid izrekao je na str. 11. mnijenje, da dalmatinski natpisi pripadaju ovoj kohorti, ali to nije razlozima potkrijepio.

2. Njekoliko našašća novaca na skupu u Hrvatskoj i Slavoniji str. 96. i dalje. Iz ove savjesne radnje ističem kao osobito spomena dostojan spisak dojako u Hrvatskoj i Slavoniji poznatih nahodišta varvarskih novaca na str. 98. i d. Na godišnjoj skupštini numizmatičkog društva u Beču, koja je bila 22. januara 1896. predavao je F. Kenner o „keltičkim novcima u Dônjoj Austriji“ (isp. Monatsblatt br. 152. i d.), kojom je prilikom pokušao osvijetliti tu u mnogom pogledu još tamnu materiju, te je napomenuo (str. 331.) i dva hrvatska nahodišta „noričkih“ novaca, Varaždin i Sv. Gjuragj.

3. Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije str. 148. i d. Pod ovim naslovom prikazao je pisac svoje putovanje po Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji. Red je da mu iskreno blagodarimo, što je opet zapodio od nekog vremena u oba zadnja područja zanemareno ispitivanje, te se za jamstva postarao, da ono što se nagje, bude pohranjeno u zagrebačkom muzeju.

[1]) *„Domus quaenam significetur, nescio; cogitavi de Camuloduno Britanniae, quoniam cohors I. Aquitanorum in Britannia stetit; sed res incerta est.“* Adnotatio uz p. 1. E. E. V. čita on Camuitarpolie.

Pharia (Hvar) str. 149. i d. Ovdje je prikazan prijegled o zbirkama gg. Jerolima Machieda i dra G. Bucchicha, znamenitim za povijest ostrva. U toj zbirci ima množina objekata iz kamenog doba, koji potječu iz raznih mjesta na ostrvu, djelomice iz pećina. Kao nastavak te zbirke mogu se smatrati bogatije zbirke g. Macchieda, koje obuhvataju predmete od grčkog doba pa do mletačke perijode. U tim su zbirkama naročito novci iz Pharosa, Isse, Herakleie, Ballaiosa i Genthiusa, natpisi C. III 3091, 10.094 i ulomak u dva puta upotrijebljene ploče, kojoj se grčki natpis ovdje priopćuje, otisci na opekama, koji zasvjedoćuju živ saobraćaj ostrva s tvornicama opeke na sjevernim žalovima Jadranskog mora, i razni proizvodi sitne umjetnosti i umjetnog obrta u ilovastim i broncanim predmetima.

Pečati SOLONAS i ΧΙΩΝΗϹ kao i fragmenat C. Julija Afrikana nijesu novi, isp. C. III 3214_{13} i C. III 3214_{8}. Vrlo se mora požaliti, što barem od nekolicine ne mogaše da bude slika, naročito, pošto se pošljednja zbirka zbog velike cijene nije mogla nabaviti za zagrebački muzej, te nema jamstva, da se ne će rasuti.

Dragocjene su bilješke o starinama iz Novoga (str. 152. i d.), iz kojih se može razabrati, da je ondje bila rimska naseobina s trgovinom i pomorskim saobraćajem. Po spomeniku, što ga je u Novom podigao namjesnik Sarmentius, može se suditi o znamenitosti toga mjesta još u prvoj polovici 4. vijeka. Istome praesesu pripisao bih ja osim natpisa, navedenih po Brunšmidu još i fragmenat C. III 6375 = 8709 = Dessau 728 iz godine 342., jer je tome kamenu s ostalima zajedničko štovanje Konstantinovih sinova a i po vremenu im je blizak.

Kiepert bi *Formae orbis antiqui* XVII. u Ptolemeja spomenuto Οὐόλκερα premjestio u Novi. D. Hirc nasuprot „Hrvatsko primorje“ str. 200. hoće da ovdje lokalizuje valjda još u Pseudo-Skylaxa 21. spomenutu Lopsiku s pozivom na grad Lopar kod Novoga.

Na navode o ona tri miljokaza od Bakarca (j. i. od Rijeke, str. 154. i d.), od kojih samo dva natpisa bijahu pogrješno poznati u C. III 3212 i 10.061, primijetio bih ja, da se iz miljokaza ne može vazda zaključiti na reštauriranje ceste pod dotičnim carem. Te u jednu skupinu ovdje sabrane miljokaze valja nasuprot smatrati počasnim stupovima, koji su duž ceste podizani carevima (isp. Glasnik 1894., str. 317.). Miljokaz M. Annija Floriana, koji jedva da je dva mjeseca vladao, iznova potvrgjuje taj već po Bergeru, Zangemeisteru i Hettneru izrečeni nazor. Istinita je primjedba, da je cesta Tarsatica — Senia postojala već u 1. vijeku; ja bih još u tvrgje rekao, da je ona već u prvoj polovici I. vijeka iz predrimskog puta pretvorena u umjetnu cestu, pošto je Tarsatiku i Seniu, kako se čini, poznavao već Pseudo-Skylax[1]) i oba mjesta imaju tribus Sergia[2]) a Plinije ih naziva *oppida*[3]).

Miljokaz Florijanov i za to je znamenit, jer on dokazuje, da je car pripoznavan i u Dalmaciji, te po tome, pošto se je naša provincija u tome običavala vladati po podunavskim vojskama, i u Iliriku.

Na mučni onaj nadgrobnik iz Perjasice, str. 146. i d., koji valja u svezu dovoditi sa *legio (I) Minervia,* svratiću se skorim.

Najznamenitiji dar, kojim nas je obdario Brunšmid, po mome je sudu nova publikacija Silvanskih oltara iz Topuskog (str. 157. i d.). Da je to mjesto kao gragjanska

[1]) C. Müller G. Gr. m. I., str. 27.

[2]) C. VI 2451. Mommsen C. III p. 1642. Za Tarsatiku može se to zaključiti i iz C. III 3027. Isp. J. W. Kubitschek: „Imperium Romanum tributim discriptum“ str. 232.

[3]) n. h. 3., 21., 140.

naseobina imalo neku znamenitost, to smo već mogli razabrati iz votivnih natpisa C. III 3939—3941, 10828—10833[1]); valjda ju je steklo, kao i u današnje vrijeme, svojim toplicama[2]).

Po arama sada doznajemo, da je Topusko bilo poprištem i jednoj vojničkoj akciji. Da lakše mognemo razabrati, kada se je ova dogodila i koje je vrste bila, sredaćemo ovdje na spomenicima navedene vojnike po njihovim legijama.

Legio I. Adiutrix.

1. *G. Iul. Fortis, m. leg. I. Ad. p. f. (n. 6.).*
2. *Ulp. Taurus, mil. leg. I. Ad. (n. 1.).*

Legio X gemina.

3. *Aurelius Doncius, mil. leg. X g. (n. 5.)*
4. *. . . . . m. leg. X g. (n. 3.):*

Legio XIIII gemina.

5. *Cepasius Secundus, mil. leg. XIIII [g.] (n. 4.),*
6. *Flav. Albinus, mil. leg. XIIII g. (n. 8.).*
7. *Iul. Atlius* } *mil. leg. XIIII g. (n. 2.).*
8. *Pap. Terminalis* }

O tome nema sumnje, da su svi ovdje spomenuti vojnici u isto vrijeme bili u Topuskom. Protiv toga se ne mogu navoditi male razlike megju oltarima u formi i pismu, one se tumače različitim rukama, koje su ih gradile. Dvije legije (n. 7. 8.) utemeljile su zajednički jedan oltar; forma je imena do n. 1., gdje je i praenomen uveden, ista; mjesto postavljanja i stanje u kome su se održali, isto je. Nadalje su stalni konaci ovdje zastupanih legija *(Brigetio, Carnuntum, Vindobona)* tako daleko na sjeveru, da se ne može pomišljati, da su vojnici amo dolazili pojedince iz privatnih razloga (dopust ili sl.); nasuprot mora da su vojnici u ovo daleko mjesto dolazili u službi. To iz natpisa u Topuskom crpano mnijenje potvrgjuje nam u susjednom mjestu Velikoj Kladuši kod Cazina (jugozapadno od Topuskog) nagjen pečat na opeci od jedne izmegju gore spomenutih legija: *l(egionis) XIIII g(eminae)*[3]).

Ta je dakle legija ovdje na jugu gradila.

Iz prisuća vojnika svih gornjopanonskih legija može se nadalje zaključiti, da legije u Topuskom i oko njega jedno vrijeme nijesu bile štacijonirane u punom broju, jer bi onda državna megja ostala bez svake legijonarne zaštite. Bilo je dakle ovdje odjeljenje onih legija, koje su, istina, bile pod zajedničkim zapovjednikom, ali su odregjenu im zadaću, kako to pečat na opeki leg. XIIII dokazuje, izvršivali razlučeni po legijama.

Po opeci i po tome, što Velika Kladuša i Topusko ne leže na limesu, već na megji dviju davno oprijateljenih provincija, Panonije *superior* i Dalmacije[4]), vidi se, da ta odjeljenja nijesu išla za ratnim svrhama, nego da su, kao što su to rimski vojnici

---

[1]) Pečat na opeci iz Topuskog zabilježen C. III 4674.

[2]) U C. III 3940, spomenuti beneficiarius consularis valjda je ovdje boravio kao gost u kupki iz Siscije, gdje je, kako je poznato, bila jedna štacija te pisarničke šarže.

[3]) „Wissenschaftliche Mittheilungen“ III., str. 294. i d. 527.

[4]) „Wissenschaftliche Mittheilungen“ III., str. 527. i d.

veoma često činili, vršili poslove mira[1]). U Topuskom su valjda, kao što je to činila legio X u Badenu[2]), pak dačke i gornjomezijske legije u Herkulovim kupkama kod *Ad Mediam* (Mehadia[3]), gradili kupke.

Već smo gore rekli, da su ovdje zastupane legije I *adiutrix*, X *gemina* i XIIII *gemina* sačinjavale gornjopanonski *exercitus*[4]). To po Brunšmidu neizrečeno opažanje pomaže nam pronaći doba oltara. Oni mora da pripadaju onoj perijodi, kada je namjesnik te provincije raspolagao onim trima legijama. To je bivalo od vremena Trajanovih. Pod tim vladarom desilo se je opće mijenjanje garnizona na gornjopanonskom Dunavu, po kome su legije I *ad.*, X *gem.*, i XIIII *gem.*, dospjele u Ó-Szöny, Beč i Petronel[5]). U toj svezi ostale su čete do Karakale, koga su politički motivi valjda godine 214. ili 215. sklonili, da leg. I. adi. oduzme legatu Panonije superior, pa da je stavi pod zapovjedništvo namjesnika Dônje Panonije, tako da je gornja provincija od sada imala samo dvije legije[6]).

Natpisi u Topuskom mora dakle da padaju u vrijeme izmegju Trajana i 214—215. To još vrlo prostrano razdoblje može se više stegnuti, kada na oko uzmemo karakter pisma. Brunšmidu se je on već učinio tako varvarskim, da je on prema tomu oltare htio odrediti u treći, a neke od njih pače u četvrti vijek. Mi ćemo otuda, kao i iz toga, što gotovo nikad nema praenomena, zaključiti, da natpis mora puno bliži biti potonjem od oba gore spomenuta vremena, nego prvom, da dakle potječu iz vremena poslije *divi fratres.*

To datiranje, dobiveno pomoću oltara samih, može se još više dotjerati jednim spomenikom, prije nagjenim u Topuskom, i to C. III 10828: . . . *pro salute imp. M. Aurelii] Antonini Pii Felicis Aug(usti) [et] Juliae Aug(ustae) matris Aug(usti) [n(ostri) et c]a[s]tr[o]rum . . . [? Aurel]ius Verus (centurio) leg(ionis) . . . [A]ntoninianae.*

Ovaj natpis smijemo s arama dovoditi u svezu već po jednakoj provenijenciji, i po tome, što je centurio takogjer služio u legiji. Prigovor, da na Silvanskim oltarima nikoja legija ne nosi carski cognomen, ne smeta tu ništa, kada uzmemo na um, da i druga cognomena legija ne bijahu zabilježena; samo jednoć (n. 1.) spominje *leg.* I *ad.* *„pia fidelis“.* Bilo je tako malo prostora, da su bilježili samo najnužnije; isp. kratice *m(iles)* u n. 1. 4. i *g(eminae)* u n. 3—8.

Sad, pošto oltar centuriona pripada Karakali i njegovoj materi Juliji Domni, te potječe iz onog doba, kada je umoren Geta (februar 212.), a u drugu ruku Silvanski oltari mora da su podignuti prije godine 214. ili 215., to smijemo tvrditi, da je od gornjopanonskih legija kombinovano odjeljenje u bilo Topuskom i Velikoj Kladuši u jednoj od prvih godina vladanja Karakalinog.

---

[1]) O kulturnim radnjama legije X geminae u Panoniji isp. E. Ritterling: „De legione Romanorum X gemina“ str. 56.

[2]) J. W. Kubitschek: „Vindobona“ str. 27.

[3]) C. III $1629_1 = 8064_1$, 1630, 1631 = 8070.

[4]) Isti legijonarni sastav pokazuje beneficijarna štacija u municipiju Latobicorum. Mommsen C. III, p. 496. E Ritterling: „De legione Romanorum X gemina“ str. 56.

[5]) A. Jünemann: „De legione Romanorum prima adiutrice“ str. 72. 76. — Ritterling na sp. mj. str. 51. Kubitschek na sp. mj. str. 27 — Mommsen C. III, str. 482., 550. Kubitschek i S. Frankfurter: „Führer durch Carnuntum“ str. 17. G. Wolff: „Die römischen Ziegeleien von Nied bei Höchst a. M. u. ihre Stempel“ str. 323. A. pl. Domaszewski: „Westdeutsches Correspondenzblatt“ 1891., str. 253; k tome još Hirschfeld C. III str. 1800.

[6]) Ritterling na sp. mj., str. 537. A. Domaszewski Rhein. Museum 1890., str. 207. i d. i C. III, str. 1670. Jünemann, na sp. mj., str. 75. i d.

W. Tomaschek tražio je u „Mittheilungen der k. u. k. Geographischen Gesellschaft" u Beču, str. 503. u Topuskom Strido, rodno mjesto crkvenog oca Jerolima.

Nema razloga Silvanov oltar iz rimskog kamenoloma kod Vrapča (str. 161.). s Brunšmidom smatrati takvim komadom, koji je zbog loše izragjenog natpisa ostavljen u radionici i nepriveden svojoj svrsi. Imena dedikanta VERON PANVN ne smiju nas zavoditi na takvo mišljenje; to nijesu rimska, već epihorska imena. Da su domaći imali i po dva imena, to je već ponovno rečeno, isp C. III 2773, 2778, 2779 i t. d. Mommsen C. V str. 44. U pogledu riječi *Veron* upućujem na *Veronica Voltimensi[s f.]* u C. V 461 a u pogledu *Panun* na *Batun* u C. III 9845.

U nas običajna ilirska i keltska nomenklatura zadaje nam još štokakih, ponekad mučnih zagonetaka (isp. n. pr. Glasnik 1895. str. 416. i d.), ali je valja na oko uzeti zbog stapanja domaćeg življa s rimskim. Kad znamo, da se taj natpis tiče domaćeg čovjeka, onda ćemo i o pismu i o formi are, koja ga nije nedostojna, blaže suditi. To je zaklada domaćeg čovjeka, valjda radnika u kamenolomu, koji je bogu skromnim načinom ukazao počast pod nekim drvom, u nekom gajiću ili sl.

Taj je kamen ujedno nov dokaz za mnijenje, izrečeno po R. pl. Schneideru[1]), da je Silvanus u Dalmaciji, i može se reći, u etnografski srodnoj Panoniji, istovjetan s jednim epihorskim bogom, kome je kult po naseljenicima iz ove dvije provincije i u Daciju prenesen.

Str. 161.—168. zapremaju manji nahogjaji iz Sirmija-Mitrovice i Šašinaca. Daljih vijesti iz povijesti tog carskog grada biće u jednom od budućih svezaka „Vjesnika".

Uz bilješku o Dobrincima-Bassianae, str. 168. htio bih ovdje ono svrstati, što možemo doznati o garnizoni susjednog okola u Petrovcima[2]) koji je, kako se čini, do temelja razoren (isp. 162. primj. 1.).

Da je ovdje bila *Ala Flavia Pannoniorum*, to je već C. Cichorius izveo iz C. III 3223: *Iul. Aelio du[p]lic. [a]l. Fl. Pann., vix. ann. XLV., Statoria Sura coniux et Iul. Ianuarius fil., Aemil Carus tr[ib(unus)....* i 3222... *dec. al[ae...*[3]).

Ovim se dokazima još mogu pridodati C. III 10199: *I. o. m. patern. Ael. Messius dup. v. s. l. m.* i C. III 3221: *I. o. m. et omnibus dibus deabusque Ulp. Flaus vet. ex dec.*

Ala se ovdje ne spominje naročito, jer su oltari utemeljeni u području svojih canaba ili njihova teritorija.

Ali Petrovac je za posadu imao neko vrijeme i jedno odjeljenje legije II. *adiutrix*. To svjedoči:

1. Ondje nagjen pečat na cigli C. III 10660. *leg(ionis) II ad(iutricis)*.

2. Nadgrobni kamen iz Glavatičeva u dolini Neretve, na kome stoji, da je mladi Dalmatinac kao vojnik te legije umr'o u Bassiani: C. III 8489 = 12799: *D. M. s. Ael(ii) Pinnes et Temus parentes posuerunt filio pientissimo Pinnio, militi legionis secundes, defuncto Bassianis, annorum XXXII.*

3. Natpis iz Dobrinaca C. III 10208: *D. M. Aur. Ianuarino, q. vix. ann. X, Aur. Ianuarius, trib. leg. II adiutr(icis)....*

Taurunum, sadašnji Zemun, bio je svojim položajem pri ušću Save u Dunav predestiniran, da bude znamenito mjesto u merkantilnom i strategičkom pogledu. Kako

---

[1]) Archäologisch-epigraphische Mittheilungen, IX. str. 35. i d. L. Friedländer „Sittengeschichte" III 6. str. 584., primj. 3. A. Domaszewski: „Die Religion des römischen Heeres" str. 53, 56., 80.

[2]) Isp. Brunšmid-Kubitschek: „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen" IV., str. 110. i d.

[3]) Pauly-Wissowa R. E. s. v. ala, str. 1255.

ime kazuje, već su ga bili zaposjeli Kelti. Za rimsko doba dešava se inače rijetki slučaj, da ponovno čujemo za jedno mjesto u literaturi[1]) a da sa mjesta samoga nemamo baš nikakog svjedočanstva o njegovoj prošlosti. Hvala energičnom staranju Brunšmidovom i tu će da bude bolje. On na str. 168. objavljuje čitavo čislo votivnih relijefa, koji, na okupu nagjeni, pouzdano zasvjedočuju nekadašnji opstanak nekog svetišta Libera i Libere u Taurunumu. Ja bih tom prilikom svratio pažnju na veoma vjerodostojno, u nas slabo uvaženo mnijenje G. Wissowe u Roscherovom Mythol. Lexiconu s. v. Liber i Libera, str. 2027., 2030, da se po votivnim spomenicima tih božanstava, koji se veoma često nahode u Dalmaciji, Panoniji i Daciji, može zaključiti „da je po svoj prilici dvoje domaćih bogova dobilo rimska imena Liber-Libera."

Za Taurunum kao vojničko mjesto imamo samo kasnije bilješke: It. Ant., str. 131.: *Tauruno; classis* (isp. Marquardt-Domaszewski R. St. V. II², str. 507.) i Not. Dign. Oc. XXXII 19 = 38: *equites promoti, Tauruno*, 43: *auxilia ascarii, Tauruno sive Marsonia.* Da je ovdje već prije bila brodarska štacija, dokazuje pečat na cigli C. III 10675 (str. 169. još jednoć reproduciran) od *classis Flavia Pannonica.* Na nju se po svoj prilici odnosi i ulomak na str. 171., sl. 130., gdje se neki *sesquiplicarius* spominje kao zakladnik.

Ovdje nagjene opeke (isp. „Vjesnik" XI., str. 39.) legije VII. Claudije, koja je svoj glavni stan imala u Viminaciju (Kostolcu), ne mogu se nasuprot navoditi kao dokaz, da je jedno odjeljenje te legije bilo štacijonirano u Taurunumu, pošto je ona ovdje mogla samo graditi, ili iz svoje ciglane gragju razašiljati, koja se je po Dunavu lako razvozila.

Kako Taurunum, tako se po natpisima u „Vjesniku" str. 172. i d. sada i Burgenae—Novi Banovci jasnije ističu, naseobina, kojoj se tragovi mogu goniti do u neolitičko (str. 172.), pa kako nagjeni novci (str. 98.) pokazuju, do u keltsko doba, i koja je u rimsko doba kao garnizonsko mjesto bila znamenita. Dok nam za svršetak carskog doba o štacijoniranim ondje četama *Not. dig. Occ.* XXXII 5 = 24. 18 = 37., 46. daje vijesti, orijentiraju nas za prijašnje vijekove o tamošnjim vojničkim prilikama u N. Banovcima samim nagjeni monumenti. Bijahu ondje:

1. *Cohors I Thracum civium Romanorum*, kako to dokazuju njeni mnogobrojni ondje nagjeni pečati, i to najranije pod carem Pijem, pošto je tek izmegju 154. i 160. premještena iz gornje Panonije u Panoniju *inferior* (isp. Mommsen C. III S. p. 2023, 2028). Godine 237. bila je kohorta na pusti Baracs, isp. C. III 10639, 10672. E. Keil: *De Thracum auxiliis*, str. 43. i d. J. Jung: „Fasten der Provinz Dacien", str. 121.

2. *Cohors III Alpinorum* (isp. pečate, str. 175. n. 1, 2), najranije za cara Marka. Prije je kohorta bila u Dalmaciji[2]).

Druga svjedočanstva za to, da je ta kohorta bila u Panoniji *inferior* (u Baán-Antiani i Bellyu, daju opeke C. III 3759, isp. 10670.

3. Brunšmid bi sigle na fragmentu opeke sl. 137. |LFP ovako htio riješiti: *[leg(io) IIII F]l(avia) f(elix) p....*

Ali protiv toga govori: 1. da se Cognomen *Flavia* na ciglama ne običaje naznačiti sa FL, već kao *felix* samo sa F. 2. Pri ovakom tumačenju ostaje zadnje slovo P bez

---

[1]) Plin. n. h. 3, 148. Ptolom. 2, 16, 7; Arrian Indica 4, 16; It. Ant. p. 131., 241., 242.; Peut.; Rav. 2, 14, 14; Not. Dig. Occ. XXXII 19 = 38, 43; isp. V. III = 261.

[2]) C. Patsch: „Rimske pomoćne čete u provinciji Dalmaciji", X. izvještaj velike gimnazije sarajevske, str. 12.

značenja. Ta jedna i druga neprilika prestane, ako u fragmentu vidimo pečat *[C]l(assis) F(laviae) P(annonicae)*, kao što smo ga gore str. 283. imali. Ako pravo vidim, to na slici još raspoznajem oba kraja slova C.

Da li je brodovlje i ovdje za se gradilo, kao u Taurunumu, ne može se još odlučiti, svakako baš time opet imamo nov podatak za povijest toga još slabo poznatog povjesnog brodovlja[1]).

4. R. Froehlich u Arch. Értesitö 1892. str. 42., bilježi pečat iz N. Banovaca ovako: *[e]xer(citus) Pan(noniae) in[f(erioris)*. Opeke s tim pečatom nahode se u Ostrogonu, Starom Budimu, Betti, Adonju, Kömlödu i Mitrovici[2]), dakle duž Dunava i Save. Vrlo je dakle vjerojatno, da tu imamo proizvode centralne tvornice opeke, koja je, u koliko je to dopuštala laka komunikacija na vodi, i u koliko je zaliha dotjecala, podmirivala potrebu donjopanonskog *exercitus*-a. Na taku zajedničku tvornicu upućuje nas općenito nazvana firma *exercitus Pannoniae inferioris*. Uz to su pojedine čete, kao n. pr. obje gore spomenute kohorte (n. 1, i 2) imale svoje vlastite lokalne ciglane. Po ciglama, nagjenim u Banovcima ne smijemo dakle zaključiti, da je u Burgenama bila veksilacija, kombinovana iz donjopanonske vojske.

Gragjevni natpis basilike, str. 174., sl. 135., mora se još jednoć publikovati s posve tačnom naznakom ostanaka starijeg, sastruganog natpisa.

Na str. 175., sl. 136., naslikani i opisani odlomak spomenika, posvećenog Jupitru Dolichenu nov je dokaz za intenzivnost toga kulta na Dunavu. Na kratkom putu Novi Banovci—Stari Slankamen nalazimo još dva svetišta u Surduku i u Starom Slankamenu; na pošljednjem mjestu bijaše pače organizovana općina s vlastitim svećenicima (C. III 3252, isp. 10241, 3253). I svetište u Surduku kao da je donekle bilo na glasu, pošto je neki *decurio* iz Murselle (Petrijevci na Dravi) ondje utemeljio oltar (C. III 10243). To su dokazi za veliki utjecaj orijenta na podunavske pokrajine, koji se je širio ne samo putem vojske, već i po trgovcima. U potonje moći ćemo ubrojiti zakladnika C. III 10243 (Surduk), koji je valjda doselio iz Comagene, jer je on utemeljio aru *I. o. m. D. et deo paterno Comageno.* Ali još je jedan treći faktor u orijentalizovanju[3]) podunavskih pokrajina i uopće cijelog zapada imao veliku ulogu, a to bijahu orijentalni robovi. Jedan od njih biće da je bio ciglar u Banoštoru (str. 183.), koji je na jednoj ciglenoj plohi zaparao sav grčki alfabet[4]).

Obilatu zbirku Brunšmidovu završuju vijesti o Surduk-Rittium, Stari Slankamen Acumincum i Banoštor-Bononia.

Vrijedno je spomenuti, da i njegovo ispitivanje nije iznijelo takav rezultat, koji bi dokazivao, da je *legio II adiutrix* bila u Acumincumu (isp. Mommsen C. III str. 420.; A. pl. Domaszewski Rhein. Museum 1891., str. 603. i d.).

Da je strategički tako znamenita tačka (spram ušća Tise) već i u predrimsko doba imala svoju posadu, to dokazuju nagjeni ondje keltički novci (str. 98.).

---

[1]) O jednoj se štaciji može zaključiti s pogledom na mnoge vodene ceste, koje se stječu u Brigetiju (Ó-Szöny) iz C. III 4319. *T. Flavio V.... trierar[chae] class(is) Fl[aviae] Pann(onicae) ex b. f. c[os.];* možda je ondje bilo već prije nego što je podignut legijonarni okô. O Beču kao štaciji brodovlja isp. E. Ritterling: „De legione Romanorum X gemina“, str. 55.

[2]) C. III 3749. 10659. Naznaka nahodišta Steinamanger osniva se, kako A. Domaszewski primjećuje, svakako na bludnji, jer je taj grad pripadao Panoniji *superior.*

[3]) Isp. O. Seeck: „Geschichte des Unterganges der antiken Welt“ I.. str. 309.

[4]) Ovamo bi trebalo da je Brunšmid za prispodobu potegao po E. Kalinki u „Athenische Mittheilungen“ XVII., str. 101. i d. sredane vježbe u pisanju.

Bononia[1]), koja se je u domaćih zvala Malata, mora da je kao Sirmiju najbliže podunavsko mjesto, s tim gradom bila direktnom svezom svezana.

To se može zaključiti i iz obaju mjesta kod Ammiana Marcellina, XXI. 9, 6: *cum venisset (Julianus) Bononeam a Sirmio miliario nono disparatam et decimo*... i XXXI 11., 6: *ipse (Gratianus) cum expeditione militum manu permeato Danubio, delatus Bononiam, Sirmium introiit*....

U Kieperta *Formae orbis antiqui* XVII, nema te ceste. — O četama posade u Bononiji i kastela Onagrinum spram nje tačno nas upućuju Idatiani fasti ad a. 294., Not. Oc. XXXII, 14 = 33, 41, 44, i C. III 10665 *b. c.* Iz C. III 10247: *I. o. m. Sep. Valens c. a. coh. II v. p. l. m.* znali bismo, da je i tu bila auksilijarna kohorta; koja je pak bila, to doznajemo po nadgrobnom kamenu, nagjenu u susjednom mjestu: C. III 3261:.... *Dalmata, mil. coh. II Alpinor*....

Sarajevo, 12. maja 1896.

Karlo Patsch.

---

[1]) A. Holder: „Alt-Celtischer Sprachschatz“ s. v. Bononia, str. 487.

Zemaljska štamparija u Sarajevu. — Земаљска штампарија у Сарајеву.